

संपादकीय निवेदन.

वक्ता वाचस्पतिर्यत्र श्रोता शक्तस्तथापि तौ ।

शब्दपारायणस्यान्तं न गतौ तत्र के वयम् ॥ -धनंजय

श्रीकृष्णेन आज रोजीं हा तिसरा विभाग प्रसिद्ध होत आहे. आम्ही मनांत सतत अशी योजना बाळगीत आहों की, होतां होईल तों लवकर लवकर विभाग काढावेत. परंतु त्याप्रमाणे अमलांत येण्यास अनेक अडचणी तोंड उघडून आमच्यामुऱे उम्या आहेत; त्यांचा प्रथम निरास करावा लागतो. मागील सालीं असे वाटले होते की, आर्थिक मंदाई आतां संपून मुन्हां परिस्थिति पूर्वपदावर येईल. परंतु ती आशा फोल ठरली व त्या मंदाईरीं पुनरपि आम्हांस क्षगडा करावा लागला आणि आतां असे वाटते की, ही अडचण निघून जाण्यास निदान आणखी ३-४ वर्षे तरी लागतील. याचा थोडा तरी परिहार व्हावा म्हणून संपादकांस प्रचारासारी बाहेर हिडावें लागले. मंडळाची कचेरी गेल्यासारीं बदलावी लागली. पहिल्या दोन भागाचें काम छापून निघाल्यानंतर त्यावेळी घेतलेला टाईप वराचसा झिजल्यामुऱे नवीन अखंड टाईप घेण्यात आला; इत्यादि कारणांनी अपेक्षेप्रमाणे हा विभाग लवकर निघाला नाहीं त्यावदल आश्रयदात्यांनी स्नेहार्द्दृष्टीने मंडळाकडे पाहावें अशी विनंति आहे.

या विभागाच्या रचनेचे धोरण दुसऱ्या विभागांतील संपादकीय निवेदनांत दिग्दर्शित केल्याप्रमाणेच ठेविले आहे.

या वर्षी मध्यप्रांत सरकारने आपला शब्दकोश तिकडील शाळां-पाठशाळां-मधून घेण्यास मंजुरी दिली आहे. मुंबई सरकारने एक सर्वतुल्य काढून या प्रांतांतील शाळांस सदरहू कोश घेण्याची शिफारस पूर्वीच केली आहे.

या भागांत ग पासून ठ अखेर शब्दसंग्रह आला आहे. आतांपर्यंत निवळ कोशाची १९१० पृष्ठे (व तीनहि विभागांची प्रस्तावना पृष्ठे १७५-२०० धरून एकूण पृष्ठे १६००) आम्ही आश्रयदात्यांच्या पदरांत घातली आहेत. म्हणजे जवळ जवळ निमें काम संपत आले आहे. व उरलेले निमें काम थोडऱ्याच दिवसांत उरकू अशी आशा आहे.

सध्यां भागीदार २४२८ आणि वर्गीदार ५१६ मिळून एकूण २९४४ आश्रयदात्यांची संख्या आहे. आतांपर्यंत झालेल्या कामावरून आम्ही असा निवित अंदाज बांधला आहे की, हे सर्व काम उत्तम प्रकारे तडीस जावयाचें तर अद्यापि २ हजार महाराष्ट्रीयांनी ह्या कार्यास हातभार लावला पाहिजे. हे काम एकट्या संपादकांचें नसून सर्व महाराष्ट्रीयांचे असल्यानें व त्याची जाणीव प्रत्येक सुशिक्षित महाराष्ट्रीयास असल्याने (कारण ती आहे असे आमच्या प्रत्ययास आले आहे) आम्ही विनंति करण्यापूर्वीच दोन हजार महाराष्ट्रीय आपली नवें आश्रयदात्यांच्या पठांत नोंदतील आणि “ये मन्हाटीचेया नगरीं। शब्दव्रद्धाचा सुकाळु।” करण्याचे ब्रेय पदरीं बांधतील अशी आम्हांस बळकट आशा आहे.

नेहमीच्या रीतीप्रमाणे सर्व साहाय्यकांचे आम्ही आभार मानतों. या कार्याच्या अवभूतस्नानाच्या वेळी या सर्व सदृश्यस्थांचा नामोच्चार करून आम्ही कडणमुक्त होऊं. तावत्काल त्यांच्या ऋणांतच राहिलेले अधिक वरें !

यशवंत रामकृष्ण दाते.

प्रस्तावना

महाराष्ट्र देश, जनता व भाषा

चमूनियमनेन वा जनपदाधिकारेण वा ।
 द्विजब्रज उपव्रजन्प्रभुपदं महाराष्ट्रजाः ॥
 त वृत्तिमिह पालयेयदि धरासुराणां ततो ।
 भवेयवनवेष्टिं भुवनमेतद्ब्राह्मणम् ॥ विश्वगुणादर्शः

महाराष्ट्र शब्दाची व्युत्पत्तिः— महाराष्ट्र या शब्दाची व्युत्पत्ति करण्याच्या आजपर्यंत अनेकांनी प्रयत्न केला आहे. डॉ. विल्सन् यांनी मोहर्वर्थच्या कोशाच्या प्रास्ताविक भाषाविषयक निवंधांत व १८७२-७३च्या सुंवई इलाख्याच्या कारभाराच्या सरकारी अहवालांत महाराष्ट्र शब्दाच्या व्युत्पत्तीवहूळ पुढे दिल्याप्रमाणे चर्चा केली आहे: ‘महरट्ट हे महाराष्ट्र या संस्कृत शब्दाचै पाली रूप आहे, हे रूप मल्हराष्ट्र या शब्दावरोवर विष्णुपुराण वर्गेरे पुराणग्रंथांत आढळते. संस्कृत पंडित महाराष्ट्र शब्दाची व्युत्पत्ति ‘महा+राष्ट्र=मोठे राष्ट्र’ अशी करतात व भाषाशास्त्रवृष्ट्या तीवर कांहीं आक्षेप घेतां येण्यासारखा नाहीं; परंतु त्या व्युत्पत्तीस पुरेसा ऐतिहासिक अगर भौगोलिक पुरावा आढळत नाही.’ असे त्यांचे म्हणणे आहे. दुसरी व्युत्पत्ति त्याच्या मते ‘महाराष्ट्र’ म्हणजे महार + राष्ट्र = महारांचा देश ही देतो येईल; या व्युत्पत्तीस त्यांनी असा आवार दिला आहे की, महार जातीची वस्ती महाराष्ट्रांत पुष्कलच आहे आणि जरी ती अगदी खालावलेली जात असली तरी तिची व्याप्ति या देशांत इतकी आहे की ‘गांव तेरें महारावाडा’ ही मराठीमध्ये म्हणून पडली आहे. तसेच टोळेमीने ‘परवारी’ या नांवानें त्यांचा स्वतंत्र लोकजाति म्हणून उल्लेख केला असून तें नांव ते अद्यापि वापरतात. हे लोक आर्यसंस्कृतीच्या कक्षेवाहेरचे असून मराठ्यांना आपणाहून भिन्न संस्कृतीचे लोक म्हणून आर्य असे नांव लावतात व हे नामाभिधान अद्यापि कानडीमध्ये ‘अरे’ अशा रूपांत प्रचलित आहे. मांग लोकहि मराठ्यांना आर्य या नांवानेंच संबोधतात. अंरिअन यानेहि आपल्या इंडिका ग्रंथांत मराठ्याच्या प्रदेशास ‘अंरिअके’ असे संवोधले आहे. लोकाच्या नांवावरून प्रदेशास नांव भिठाल्याची उदाहरणे आपणांस अनेक देतां येतील. उदा० गुरुजराष्ट्र यावरून गुजराथ, सौरराष्ट्र यावरून सौराष्ट्र, गोहिले लोकांचा देश तो रोहिलखंड, बुंदेलखंड, वंग लोकांचा बंगाल व ओडी लोकांचा ओडिसा (ओरिसा), इत्यादि. परंतु येथे याविरुद्ध एका गोष्टीचा निर्देश केला पाहिजे की, ऐहेळी येथील शिलालेखांत (इ. स. ६३४) महाराष्ट्र हे एक राष्ट्र नसून तीन महाराष्ट्रांचा समुदाय आहे असे स्पष्ट म्हटले आहे.

मल्हराष्ट्रः— डॉ. ओप्पर्ट यांनी (The Original Inhabitants of Bharatavarsha) ‘भारतवर्षीतील मूळचे रहिवासी’ (पृ. २२, १८९३) यामध्ये असे म्हटले आहे की, ‘महाराष्ट्रालाच मल्हराष्ट्र (मल्ह लोकांचे राष्ट्र) असे म्हणत. मार म्हणजेच मल्ह व मार लोकांनाच महार असे म्हणतात. महार याचे हृदृहृद महार असे रूप बनले. हल्हीच्या मराठींत महार व महार अशी दोन्ही रूपे आढळतात. अशा रीतीने एकाच आर्थाचे दोन शब्द मल्हराष्ट्र व महाराष्ट्र हे प्रचारांत होते. त्यांपैकी पहिला हृदृ हृदृ प्रचारांतून गेला, व महार लोकांच्या भाग्याला उत्तरती कळा जसजसी लागत चालली तसेतसा त्यांच्या महाराष्ट्र व मल्हराष्ट्र या नांवांशी असलेल्या संवंधाचा विसर पडत चालला आणि महाराष्ट्र म्हणजे महारांचे किंवा मल्हांचे राष्ट्र हा अर्थ जाऊन ‘मोठे राष्ट्र’ असा अर्थ करण्यांत येऊ लागला. येथे यासंवंधी एवढे म्हणतां येईल की, महाराष्ट्रांत आज जरी मल्ह लोकांचा आपणांस पत्ता लागत नाहीं, तरी पूर्वी एका काळी मल्ह लोकांची येथे वस्ती असली पाहिजे. कारण महाराष्ट्रांतील अनेक लोकांचे कुलदैवत

जें खंडोवा, ज्याचा स्कंध या देवतेशीं संबंध जोडतात, ती देवता येथील कार प्राचीन स्थानदेवता असून खंडोशाने मणिमळ या नांवाच्या दैत्याचा बध केल्याची कथा सार्वत्रिक आहे, व याचरून त्यास मळारि (मळ+अरि) असे नाव प्राप्त झाले आहे. पण आज या मळांचा महाराष्ट्रांत मागमूस आढळत नाही. तथापि मळ ही एक गोंडांतील जात मध्यपांतांत आढळते व तिकडील नावाडी भोई लोकांस मळ असे म्हणतात. याचरून मळ नांवाची जाति महाराष्ट्राच्या आसपास पूर्वी असली पाहिजे. मलठुग वरैरे गांवांच्या नांवांत त्यांचा अवशेष दिसतो. रा. राजवाडे यांनी मळवली, मालेगांव, मळांगों, मळसर, मळगांव, मळाजन, मळखेडे, मळवाण, मळोनी हीं मळराष्ट्र जातिसंबंध गांवे म्हणून नमूद केली आहेत. पण रा. राजवाडे यांनी मळ हे आर्योपैकींच होते असे म्हटले आहे.

याप्रमाणे दोन पाश्चात्य विद्वान पंडितांचीं महाराष्ट्र शब्दाच्या व्युत्पत्तीवदल मर्ते दिली. आतां आपल्याकडील महाराष्ट्रीय पंडित यांचेवरीं काय म्हणतात तें पाहू.

महाराष्ट्रांचीं महाराष्ट्र:—डॉ. भांडारकर हे आपल्या दख्खनाच्या प्राचीन इतिहासांत एका ठिकाणी असे म्हणतात कीं, कुडा येथील शिलालेखांत एकदां ‘महाभोज’ असा उल्लेख आहे. ज्याप्रमाणे भोज हे स्वतःला महाभोज म्हणवून घेत त्याप्रमाणेच या प्रदेशांत राहणाऱ्या राष्ट्रिकांनी स्वतःला महाराष्ट्रिक अथवा महाराष्ट्र असे म्हणवून घेतले व ते ज्या देशांत रहात त्या देशाला अर्थात् महाराष्ट्र व संस्कृतमध्ये महाराष्ट्र असे नाव पडले.

महारार्थीचा महाराष्ट्र:—राजारामशाळी भागवत महाराष्ट्र शब्दाच्या व्युत्पत्तीवदल म्हणतात कीं, संस्कृत नाटकांत ‘मरहट्ट’ असा जनवाचक शब्द येतो. हा ‘मन्हाठा’ शब्दाची प्रकृति दिसतो. ‘मरता तव हटता’ म्हणजे मरतो तेहां हटतो, अर्थात् प्राणांतींहि शत्रूस पाठ न दाखविणारा अशी मरहट्ट शब्दाची व्युत्पत्ति केली आहे. मराक्रांच्या वीरश्रीच्या संवंधाने पाहूं गेले असतां ही व्युत्पत्ति यथार्थ आहे. तरी अशा रीतीनै क्रियापदांचीं छिन्नभिन्न झालेलीं किंवा केलेलीं रूपे जोडून झालेल्या आणली एका जनवाचक किंवा जनपदाचक शब्दांचे उदाहरण देतां येत नाही. त्या पक्षीं ही व्युत्पत्ति विलक्षण दिसते. राठोड नांवाचे रजपूत मारवाडांत प्रसिद्ध आहेत. ‘महाराठोड’ म्हणजे ‘मोठा राठोड.’ ‘महाराठोड’ शब्दाचा अपभ्रंश मन्हाठा असे किंवेक मानतात. पण एकाच रजपूत गोत्रांतले लोक सर्व महाराष्ट्रभर पसरले हें अगदीं असंभाव्य आहे. शिवाय महाराठोड असे गोत्र रजपुतांत नाहीं.

‘मन्हाठा’ प्राय: ‘महाराष्ट्र’ शब्दाचा अपभ्रंश समजतात. महाराष्ट्र शब्द बराच जुनाट आहे. याचा उल्लेख वरस्तीच्या ‘प्राकृत-प्रकाश’ नांवाच्या वालभापेच्या व्याकरण-ग्रंथांत अगदीं शेवटच्या सूत्रांत ‘शेष महाराष्ट्रीवत्’ अशा रीतीनै येतो. अशोकाने महाराष्ट्र देशांत धर्मापदेशक पाठविले असल्याद्वाला वौद्ध लोकांत दंतकथा आहे. याचरून ‘मरहट्ट’ किंवा ‘महाराष्ट्र’ हा शब्द चांगला वाचीसै वर्षांपूर्वीचा आहे असे म्हणण्यास हरकत नाहीं.

भाषेच्या नियमांवरून पाहतां ‘महाराष्ट्र’ शब्दाचा ‘महाराठ’ व ‘सुराष्ट्र’ शब्दाचा ‘सुराठ’ असे अपभ्रंश व्यावयास पाहिजेत. पण शिलालेखांत ‘महारठ’ व ‘सुरठ’ रूपे आढळतात. हीं जर अस्सल रूपे असतील तर ते शब्द महारथ = मोठा योद्धा व सुरथ = चांगला योद्धा या शब्दांचे अपभ्रंश असावे. अशा प्रकारचीं विशेष गुणहेतुक जनवाचक नांवे काचित् वचित् आढळतात. उ० फ्रॅच हा फ्रांक=स्वतंत्र या शब्दापासून अनला आहे. मूळचे संस्कृत रूप एक असून त्याचा जो अपभ्रंश झाला त्यापासून एक अपूर्व शब्द निर्माण होऊन तो पुनः संस्कृत भाषेस मिळाला अशीं वर्णीच उदाहरणे सांपडतील. उ० त्रिकलिंग = तीन कलिंग = तेलंगणाची खालाठी व आंश्र नांवाची खलाठी व या दोहोंच्या दक्षिणेस द्रोणकटक-घेनुकटक असे तीन प्रांत. त्याचप्रमाणे ‘मल्य’ देशाचे चोल, पांड्य य चेर असे तीन भाग मानीत; त्यामुळे त्यास त्रिमल्य = तमूळ = तमूळ असे म्हणत. त्याप्रमाणे ‘त्रिकलिंग’ = तिअलिंग = तिलिंग असा अपभ्रंश होऊन पुढां त्याचे त्रिलिंग असे अपूर्व संस्कृत रूप होऊन, मळिकार्जुन, कालेश्वर व भीमेश्वर या तीन लिंगांमधील प्रदेश अशी त्याची अपूर्व व्युत्पत्तीहि झाली. तेहां ‘महारथ’ = महारठ = मरहट असा अपभ्रंश होऊन कालान्तराने या अपभ्रंशाचे पुनः महाराष्ट्र असे संस्कृत रूपांतर झाले हैं म्हणणे सोपातिक दिसते.

महाराष्ट्रिकाचा महाराष्ट्र:—यानंतर रा. वि. का. राजवाडे हे ‘महाराष्ट्राचा वसाहतकाल’ या निवंधाति रद्द शब्दावरून महाराष्ट्र शब्दाची उपत्ति मुचवितात. महाराष्ट्रांत प्रथम उत्तरेकडून वौद्ध व जैन या पांखंडांच्यामुळे झालेल्या धर्मकांतीमुळे व त्यांस मिळालेल्या राजाश्रयामुळे रद्द हे वसाहत करण्यास दक्षिणेत आले. हे रद्द लोक मूळचे कोण व कोठील हा एक अव्याप्तीत न सोडवलेला प्रश्न आहे. चोल नामक लोकांचे नांव जसें चोल नामक देशा-

वरुन पडलेले दिसते, तसें रट्ट हें नांव देशावरुन पडलेले दिसत नाहीं. हे लोक भारतवर्षाशीही नाहीत. हे नांव वर्ण किंता जाति यांचेहि नाहीं. भिण्ठादि लोकांप्रमाणे हे लोक कन्यहि नाहीत. वर्ण नाहीत, जाति नाहीत, विशिष्ट देशोत्तम नाहीत, वाह्य नाहीत व कन्यहि नाहीत, मग हे रट्ट आहेत तरी कोण? रट्ट या शब्दाचें संस्कृत रूप राष्ट्रिक. राष्ट्रिक म्हणजे राष्ट्रांत अधिकाराचें काम करणारा मनुष्य. ग्रामकूट म्हणजे गावडा उर्फ पाटील, तसा राष्ट्रकूट म्हणजे राठोड ऊर्फ राष्ट्राचा महत्वाचा अधिकारी. राष्ट्र म्हणजे राजाच्या ताब्यांतील देश किंवा देशभाग. जेंसे शंभर वर्षांपूर्वी देशाच्या मुख्य अधिकाऱ्याला देशमुख किंवा देशपति किंवा देसाई किंवा देशाधिकारी म्हणत, तसें हजार दोन हजार वर्षांपूर्वी राष्ट्रांतील महत्वाच्या अधिकाऱ्यांना राष्ट्रिक किंवा राष्ट्रकूट हीं दोन नांवे असत. तेव्हां इतके स्पष्ट झालें की राष्ट्रिक ऊर्फ रट्ट म्हणजे देसाई, देशमुखस्वरूपाचे अधिकारी. देश म्हणजे दहापांच गांवांपासून शंभर-सवारें गांवांचा मुलुख. त्याचप्रमाणे राष्ट्र म्हणजे दहापांच गांवांपासून शंभर-सवारें गांवांचा राष्ट्रांतील अधिकाऱ्याला पेलतां येईल असा मुलुख.

शैशुनाग, शुंग, काण्ड, मौर्य इत्यादि राजकुलांच्या हिंफार पूर्वीच्या राजकुलांच्या राशिथर्तीत हे राष्ट्रिक ऊर्फ राष्ट्रकूट म्हणजे देसाई-देशमुख अधिकारी त्या त्या तर्फेच्या राजकीय, आर्थिक व व्यावहारिक व्यवधेकरिता नेमलेले असत. प्रथम प्रथम ह्या नेमणुका वैयक्तिक असत. परंतु काळांतरानें व भारतीय लोकरीतीप्रमाणे ह्या नेमणुका पुढे पिढीजाद झाल्या. हे राष्ट्रिक ऊर्फ राष्ट्रकूट अर्वाचीन देसाई-देशमुखांप्रमाणे प्रायः क्षत्रिय असत; अर्थात्, क्षत्रियांची जीं शाहाणव कुळें आहेत त्यांपैकी असत. वर्णानें क्षत्रिय व पिढीजाद पेशानें देशाधिकारी असा दुहेरी दर्जा या राष्ट्रिकांचा किंवा रट्टांचा असे, त्यामुळे क्षत्रिय व रट्ट या दोन्ही नांवांनी ह्या देशाधिकाऱ्यांचें संबोधन होऊं लागले. देसाई-देशमुखाच्याहून थोर अधिकाऱ्याला शंभर वर्षांपूर्वी सरदेशाई, सरदेशमुख म्हणत. तसेंच हजार वारांवै वर्षांपूर्वी राष्ट्रिकाहून उच्च दर्जाच्या अधिकाऱ्यांना महाराष्ट्रिक ऊर्फ महरट्ट म्हणत. सामंत व महासामंत हेहि शब्द असेच हयत्तादर्शक आहेत. राष्ट्र म्हणजे जेवढा प्रांत त्याहून महाराष्ट्र म्हणजे महत्तर प्रांत. ह्या महत्तर राष्ट्रावरील ऊर्फ प्रांतावरील जो अधिकारी तो महाराष्ट्रिक. महाराष्ट्रिक याचा अपभ्रंश महरट्ट व महरट्ट याचा अपभ्रंश मन्हट.

या उपपत्तीस पुरावा म्हणून ते पुढील तुल्य शब्दांचा इतिहास देतात. ‘याप्रमाणेच गुजर, सीद, शेलार, वर्गेरे शब्दांचा हि इतिहास आहे. गुह्यक, गुह्यकाजर, गुजर, गुजर हे मूळचे कैलास पर्वत व चैत्ररथ या प्रान्तात राहणारे लोक होत. तेथून ते पंजाब, गुजराथ व खानदेश या प्रदेशांत उत्तरले. हे गुह्यक-गुजर लोक मूळचे देवयोनि होत. सिद्ध या शब्दाचा मराठीत अपभ्रंश सीद झाला आहे. धनगरांच्या एका कुळीला सीद म्हणतात, म्हणजे धनगरांतील सीद कुळी मूळची देवयोनि आहे असें होतें. धनगर = धनकर. धन म्हणजे शेळ्या-मेह्यांची संपत्ति वाळगणारे. धनगर देवयोनीत पडल्यामुळे गुह्यक = गुजर यांच्याप्रमाणेच मराठा क्षत्रियांत सहजच मोडले जात. आधुनिक अनभिज्ञ शास्त्रीमंडळांत धनगरांना शुद्र लेखण्याची चाल आहे. परंतु ती इतिहाससंमत दिसत नाही.

विद्याधरवंशीय जीमूतवाहनाचा वंश म्हणजे सध्यांचे शेलार व प्राचीन शिलाहार आहेत. विद्याधरादि देवयोनीपासून शिलाहार, पिशाच, राक्षे, सीद, भोट, वर्गेरे अर्वाचीन लोक निपजले व आदित्यादि गणदेवांपासून वसू, रोडे, हाडे, मराठे गैरे अर्वाचीन लोक उत्पन्न झाले.

सर्वांत महाराजिकांचा गण अत्यंत मोठा असल्यामुळे देवयोनीपासून व गणदेवांपासून निपजलेले वाकीचे सर्व लोक दंडकारण्यांत महरट्टांच्या सांजीध्यानें मराक्यांत मोळूळ लागले. महाराजिकांची गणना पुराकल्पी जशी गणांत म्हणजे संघचारींत होत असे, तशी शातवाहनकालीहि महरट्टांची गणना गणांतच होत असे. नाणे-घाटांतील लेण्यांतील लेखांत महरट्टांना गण या उपपदानें भूषविले आहे. मेहूर्वर्तावरुन देव, गणदेव व देवयोनी पंजाबात उत्तरले. तेथून ते तिघे पुढे ज्याला आर्यावर्त नांव पडलें त्या प्रदेशांत पसरले. आर्यावर्तींत नांदत असतां महाराजिकगणाला महरट्टगण अशी संज्ञा प्राप्त झाली; आणि दंडकारण्यांत शिरल्यावर त्यांना मराठे या अपभ्रंशानें ओळखू लागले. मेरु पर्वताच्या आसमंताद्वार्गीं असतांना महाराजिकांच्या २२० कुळ्या होत्या, त्या दंडकारण्यांत शिरल्यावर कक्ष ९६ राहिल्या.

याप्रमाणें रा. राजवाडे यांनी रट्ट, महारट्ट, राष्ट्रिक व महाराष्ट्रिक यांपासून महाराष्ट्र व मराठे यांचा संबंध दाखविला आहे. परंतु रट्ट हे उत्तरेकडून दक्षिणेकडे वसाहत करण्यास आले या गोर्धीस सबळ पुरावा आढळत नाहीं व ही गोष्ट राजवाडे यांनीहि कवूल केली आहे. रट्टाचे अस्तित्व विश्यवर्तताच्या उत्तरेस असल्याच्या दाखला पुराणांतीर्णी आढळत नाहीं. उलट तेलंगण वगैरे द्राविड प्रांतांत रेडी नांवचे लोक वसाहत करून शेती वगैरे धंदे करीत असलेले आढळतात व यांचा आणि रट्टांचा समन्वय असणे संभवनीय दिसते. राष्ट्रकूटांचे घराणे रथिक अथवा रट्ट या लोकांपैकीच असावे व ते मूळ लातूर (लळूर) हून वर एलिचपूर वगैरे ठिकाणी गेले असे रा. आढळतेकर यांनी आपल्या राष्ट्रकूटांच्या इतिहासांत दाखविले आहे व हे रेडी लोकांपासून भिन्न होते असे म्हटले आहे. पण ते मूळ कानडी होते असे त्यांनी प्रतिपादन केले आहे यावरून ते आर्य असून उत्तरेकडून आले असल्याचे संभवत नाहीं.

मोठे राष्ट्र म्हणून महाराष्ट्रः—याचसंवंधाने या. पां. वा. काणे आपल्या विविधशानविस्तारांतील (४९) एका लेखांत म्हणतातः—महाराष्ट्र शब्दाची साधी व्युत्पत्ति म्हणजे मोठे विस्तृत राष्ट्र हीच खरी असावी असें म्हणावै लागते. फार प्राचीन काळापासून दखलवनच्या भघोमध एक प्रचंड अरण्य होते असे सर्व ग्रंथांत वर्णन आहे. त्याच अरण्याला महाकान्तार, महाट्यि, दण्डकारण्य अशीं नांवे प्राचीन ग्रंथांत दिलेली दिसतात. हक्कहक्क या प्रचंड अरण्यांत अर्ध घुसले, त्या अरण्यांत त्यांनी वसाहती स्थापून अरण्य तोडून साफ केले, जिकडे तिकडे नगरे, गांवे वसविलीं, समृद्ध अशीं राज्ये स्थापिलीं व आर्यसंस्कृति पसरविली. तेव्हां जेथे पूर्वीं महाकान्तार किंवा महाराण्य होते त्या ठिकाणी प्रचंड राष्ट्र ज्ञात्यामुळे त्याला महाराष्ट्र म्हणून लागले. हे परिवर्तन घडून येण्याला अनेक शतके लोटलीं असलीं पाहिजेत. महाराष्ट्र हे नांव इ. स. पूर्वी ३०० च्या सुमारास पडले असावे. आंग्रेझव्य किंवा सातवाहन या दलाढ्य राजांचे साम्राज्य पूर्वेस कारोमांडेल किनाऱ्यापासून तों पश्चिमेस सह्याद्रीपर्यंत पसरले होते. त्या वेळीं महाराष्ट्र हा शब्द चांगलाच प्रचारांत आला असावा. हा आंग्रेझव्याच्या अफकाट साम्राज्यापैकी पश्चिमेकडील भागाचे राजधानीचे शहर पैठण होते. अशा रीतीने कोणत्याहि लोकांच्या नांवावरून नव्हे तर देशाच्या विस्तारावरून व त्याच्या प्राचीन स्थितीवरून महाराष्ट्र हा शब्द प्रचारांत आला असावा. पुष्कळ ताप्रपटांत व शिलाशासनांत कर्मराष्ट्र, देवराष्ट्र, गोपराष्ट्र, पूर्वराष्ट्र अशीं प्रदेशवाचक नांवे येतात. हीं नांवे कोणत्याही बलाढ्य राजवंशांची किंवा लोकांची (गोपराष्ट्र स्वरीज करून) योतक नाहीत, वरील चारही राष्ट्रशब्दयुक्त देश महाराष्ट्रांत मोडत असे दिसते. म्हणून महाराष्ट्र हे नांवहि वंशावरून किंवा जातीवरून न पडतां देशाच्या विस्तारावरून पडले असावे या अनुमानाला बळकटी येते.

याप्रमाणेंच केसरीमधील एका लेखांत करहाट, वरहाट व मरहाट हे तिन्ही शब्द मूळ कानडी असून अनुकरूपे कन्हाडप्रांत, वज्हाडप्रांत व महाराष्ट्र या भूप्रदेशांचे वाचक होते असे सुचविले आहे.

वरील निरनिराक्षया व्युत्पत्तीचा विचार करतां आपणांस असे दिसून येईल कीं, मि. विल्सन हे महाराष्ट्र यांची भाषाशास्त्रदृष्ट्या महा + राष्ट्र = मोठे राष्ट्र ही व्युत्पत्ति सयुक्तिक म्हणून मान्य करूनहि महारांचे राष्ट्र ही दुसरी वैकल्पिक व्युत्पत्ति सुचवितात व मि. ओर्पट हेहि त्याचीच जवळ जवळ रीं ओढतात आणि महार व मळू हीं एकच घरून अखेर महाराष्ट्र हे महारांचे राष्ट्र उरवितात. डॉ. भांडारकर रट्ट व महारट्ट या जनवाचक शब्दांवरून महाराष्ट्र शब्द व्युत्पादितात. रा. राजारामशास्त्री भागवत प्रथम मराठ्यांस अभिमानाहीं अशी व्युत्पत्ति ‘मरता तव हस्ता’ अशीं सुचवून अखेरीस महाराष्ट्री भाषा बोलणारे तें महाराष्ट्र ही व्युत्पत्ति स्वीकारतात. रा. राजवाडे महारट्ट या शब्दावरून महाराष्ट्रिक ऊर्फ महारट्ट या लोकांचा देश तो महाराष्ट्र देश अशी व्युत्पत्ति सुचवितात. व अखेरीस प्रो. काणे वरील सर्व गोर्धीचा विचार करून महाराष्ट्र हे नांव कोणत्याहि जातिवाचक अगर देशाचाचक शब्दावरून नसून विस्तारावरून व अनेक राष्ट्रवाचक लोकांचा व देशांचा समावेश करणीरे ग्हणून मोठे राष्ट्र (महा + राष्ट्र) होते म्हणून प्रस्तुत नामाभिधान पावले असे म्हणतात व तेच आग्हांस अधिक सयुक्तिक दिसते. महानुभावी वाघ्यांत हि तत्कालीन लोकांची हीच समजूत व्यक्त केलेली आढळते. उदाहरणार्थ, आचार महाभाष्यांत २४व्या सूत्रावरील भाष्यांत ‘महाराष्ट्र म्हणजे महत राष्ट्र’. म्हणौन महाराष्ट्र। महत म्हणजे थोर। तर तोचि थोरी कवणे अर्थे असे पां।’ इत्यादि विवेचन केले आहे.

व्याप्ति व मर्यादा:—आज महाराष्ट्र या नांवानें ओळखला जाणारा भरतखंडाचा भाग म्हटला म्हणजे स्थूल मानानें या भागात मराठी भाषा चालते तो होय. या प्रदेशाची व्याप्ति निरनिराळ्या काळी कमी अधिक असण्याचा संभव आहे. या वेळी मराठी भाषा बाल्यावस्थेमध्ये असेल व मराठी साम्राज्याच्या उत्कर्षकालीं त्याची व्याप्ति वरीच वाढलेली असली पाहिजे. तथापि सामान्यतः या क्षेत्राच्या मर्यादा पुढे दिल्याप्रमाणे सांगतां येतील. ‘मुख्य मराठी भाषा भरतखंडाच्या पश्चिम किनाऱ्यावर पोर्टुगीज अंमलाखालीं असलेल्या गोव्याच्या हड्डीपासून सुरु होऊन समुद्र किनाऱ्यानें वर उत्तरेकडे दमणजवळील दमणगंगा या नदीपर्यंत जाते. (या दमणगंगा नदीलाच टॉलेमी दुंगा असें म्हणतो.) ही नदी या सह्याद्रीच्या पश्चिमेकडील सखल प्रदेशापुरती मराठी भाषेची उत्तरेकडील सीमा होय. घाटमाश्यावर मात्र ही सीमा पाणलेटाच्या बाजूंन कोळी, मिळ वैरे वन्य समाजांतून वर नर्मदेपर्यंत जाते. नर्मदा नदी गुजराती व नेमाडी किंवा नेवाडी या भाषांपासून मराठीला विभिन्न करणारी रेषा होय. हीच सीमारेषा पुढे नर्मदेला पूर्वेस व पश्चिमेस स्पर्श करून असलेल्या सातपुडा पर्वताच्या कडेने गेली आहे. गाविलगडाच्या आसपास या ठिकाणी सातपुड्याच्या एका दुसऱ्या फांट्यास सुरुवात होते तेथें ही सीमारेषा पूर्वेकडे बेतुल व शिवणीकडे जाण्यास प्रांरंभ करून नागपूर व शिवणी यांमधील घाटांत संपते. व तेथून नागपूर मध्य कल्पून कांहींशा अर्धवर्तुळाकार रेषेंत ही सीमारेषा थोडी दक्षिणेकडे व थोडी पूर्वेकडे आणि नंतर पश्चिम दिशेकडे वकून लांजी व वैरागड यांना स्पर्श करून जाते. तेथें तिची गांडी व तेलगू भाषांशी गांड पडते. येथून नंतर ही सीमारेषा चांद्याच्या नजीक जाऊन तेथून पश्चिमेकडे जाण्यास सुरुवात करून पैनगंगेच्या बाजूंन माहूरपर्यंत जाते. ही रेषा मराठी व तेलगू यांमधील विभाजक रेषा होय. माहुरापासून गोदावरीपर्यंत जाऊन नागमोडी मार्गानें ती नैक्षय दिशेकडे देगळूर, नलदुर्ग, सोलापूर, विजापूर, यांना स्पर्श करून जाते. तेथून ही रेषा कृष्णेपर्यंत जाऊन जवळजवळ कोल्हापूरपर्यंत जेथें कृष्णा उत्तरेकडे वळसा घेते तेथपर्यंत जाते. कृष्णा ही मराठी व कानडी यांमधील विभाजक रेषा आहे. नंतर ही रेषा नैक्षय दिशेकडे वकून कोल्हापूर संस्थानचा मुल्यव व गोव्याच्या घांटाच्या वरील मुल्यव पोटात घेऊन तेरेखोलच्या खांडीपाईशीं समुद्रास मिळते.’

नर्मदा कीं तापी:—याप्रमाणे डॉ. जॉन विल्सन यांनी मोहस्वर्थच्या कोशास जोडलेल्या प्रास्ताविक निर्बंधांत (१८५७) मराठीच्या क्षेत्रमर्यादा नमूद केल्या आहेत व त्यांच मर्यादा मुंबई इलाख्याच्या कारभाराच्या अहवालांत (१८७२-७३) यांनी उन्हां दिलेल्या आदाळतात व त्यांतून इंडियन अंटिकवरी मासिकांत (१८७४) उद्धृत केलेल्या दिसतात. परंतु त्या वेळी डब्ल्यू. एफ. सिन्हेअर यांनी (इ. अ०. ३२. १८७४) या क्षेत्रावदल असें म्हटले आहे कीं, ‘डॉ. विल्सन यांनी नर्मदा नदी ही मराठी भाषेची उत्तरसीमा म्हणून दिली आहे. परंतु वास्तविक नर्मदेच्या ऐवजीं तापी किंवा सातपुडा पर्वत ही मर्यादारेषा मानणें अधिक निर्दोष होईल. कारण नर्मदेस लागून असणारे मुंबई इलाख्यांतील भाग म्हटले म्हणजे रेताकांडा व खानदेश है होत. यांपैकीं रेताकांडाची भाषा गुजराती असून खानदेशामध्ये अकाणी परगण्यांत पावरी नांवाचे रानटी लोक आहेत त्यांची बोली गुजरातीजवळ-जवळ आहे. उदा० ‘मोह तोझो घोरमां गोलोह थोइओ’ = मी त्याच्या घरांत गेलो, यांतील ‘न’ प्रत्ययानें बनलेली घटी व थोइओ हे गुजराती विशेष आहेत. होल्करांच्या मुल्यांत नेमाडमध्ये पेशवाईच्या काळीं वस्ती केलेल्या कुण्ड्याच्या वंशजोत मराठी भाषा प्रचलित आहे, परंतु सातपुड्यांतील भिळ गुजरातीचीची एक बोली बोलतात. लापलीकडे पूर्वेस असलेल्या भिळांची बोली नेमाडीजवळजवळ येते व जरी त्यांस मराठी बोलतां येते तरी त्यांची आपसांतील बोली घेडगुजरी असते. तापीपलीकडोल गुजराती कुण्डी गुजरातीच बोलतात. येथे मराठी ही केवळ सरकारी भाषा आहे. तापीच्या अलीकडे हि नवापूर, पिंपळनेर, नंदुरवारमधील भाषेचे स्वरूप गुजराती आहे. तथापि शाळा व सरकारी कचेन्या यांमध्ये मराठीचा उपयोग होत असल्यामुळे या परिस्थितीत फरक पडत आहे व एकदोन पिढ्यांत विल्सन यांनी उल्लेखिलेली स्थिति वास्तविकतः आढळेल. ’आज पाहातां याप्रमाणे प्रत्यक्ष परिस्थिति वृष्टीस पडते. यामुळे वर्तीं विल्सन यांनी नमूद केल्याप्रमाणे आज नर्मदा ही मराठीची उत्तरसीमा मानाव्यास हरकत नाही.

खानदेशी मराठी कीं गुजराती:—वरील कारणाकरितांच ग्रिअर्सनानें संपादन केलेल्या व स्टेन कोनां यांनी लिहिलेल्या भारतीय भाषांच्या पाहणीमध्ये खानदेशी ही भाषा स्वतंत्र धरून तिचा अंतर्भाव मराठीमध्ये न

કરતાં ગુજરાથીમધ્યે કરણ્યાંત આલા આહે. ખાનદેશાંત પ્રચલિત અસલેણ્યા અહિરાણી ભાષેવર ગુજરાથીચા ડસ સ્પષ્ટ દિસત આહે. તથાપિ હ્લૂહ્લૂ મરાઠીચા પગડા અધિક અધિક વસત અસૂન આજ તિચા કલ મરાઠીકડે સારખા બાદત અસૂન આજ સર્વ ખાનદેશ મરાઠી ભાષેચ્યા ક્ષેત્રાંત અંતર્ભૂત કરણ્યાસ હરકત નાહીં. પરંતુ ૧૯૩૧ ચ્યા ખાનેસુમાર્યાંત ખાનદેશી મહ્યૂન સ્વતંત્ર ભાષા માનુન તિચા અંતર્ભૂત મરાઠીમધ્યે કરણ્યાંત આલા નાહીં હી ગોષ્ઠ લક્ષાંત ઠેવણ્યાસારખી આહે.

કોંકણીચા અંતર્ભૂત:—તસેંચ વિલ્સન યાંની મરાઠી ભાષેચ્યા ક્ષેત્રાસ દક્ષિણેકડે ગોવ્યાપાસુન આરંભ કેલા આહે; પરંતુ ગોવ્યાચા પ્રદેશ વ ત્યાલગતચા બરાચ મુલ્ખ્ય યાંમધ્યે પ્રચલિત અસલેલી કોંકણી ભાષા હી મરાઠીચીચ એક બોલી અસૂન તી દક્ષિણેકડે કારવારચ્યા હિ ખાલીં હોનાવરપર્યેત ચાલ્દ આહે અસે ડૉ. વિલ્સન યાંની ત્યાચ લેખાંત પુંદે મ્હટલેં આહે. ત્યાઅથી ગોવ્યાચા પોર્ટુગીઝ મુલુખ વ ત્યાચ્યા ખાલીલ કિનાન્યાચી પણી યાંચા અંતર્ભૂત મરાઠીચ્યા ક્ષેત્રાંત કેલા પાહિજે. હીચ ગોષ્ઠ રા. કેળકર યાંની કેસરીમધ્યે તા. ૧૯ વ ૨૩ ઑગસ્ટ ૧૯૩૨ ચ્યા લેખાંત નિર્દિષ્ટ કરુન વેલગાંવ કારવાર યા જિલ્હાંચા કાંઈ ભાગ મિલ્ન મરાઠી ભાષા અસલેલા એક સ્વતંત્ર જિલ્હા કરનાં યેઝીલ અસે પ્રતિપાદલે આહે.

મહાનુભાવકાલીન મહારાષ્ટ્ર:—‘મહારાષ્ટ્ર’ચી વ્યાતિ મહાનુભાવાંચ્યા ઉદ્યકાલીંહિ યાચ પ્રદેશાપુરતી મર્યાદિત હોતી હેં ત્યાંચ્યા આચારપાઠાવરીલ મહાભાધ્યાંત પાહાવયાસ સાંપડતે. તેથે પહિલ્યા સૂત્રાવરીલ ભાન્યાંત મહારાષ્ટ્રાંચે વર્ણન પુંદે દિલ્યાપ્રમાણે આહે. “સાઠી લક્ષ દેશ મહારાષ્ટ્ર. તેથિંચે શિહાંણે સુમદ્દૂ. વેદશાસ્ત્ર ચાતુર્યાંચી પેઢૂ. ભરૈલી તિયે દેર્શાં || એસે તે મહારાષ્ટ્રાયે સુંદરુ. વરી મહારાષ્ટ્રભાષા ચતુરુલ. તેહી બસવિલે ગંગાતીલ. ક્ષેત્ર ડ્યુંક્રુ વેન્હીં || પથ્રિમે વ્યંક પૂર્વે સાગર વેન્હીં | દ્વાદશ યોજર્ણે ઉમય ગંગાતીરીં | એસે તે ગંગાતટ મહારાષ્ટ્રી | વસિજે પુણ્યાતન || તિયે મહારાષ્ટ્રીં ગંગાતીરીં મહંતુ | તેથ સદાં ઈશ્વરાવતાળ ક્રીડતુ || દેશ મહણજે ખંડમંડલ | જૈસે ફલેઠાણાપાસૌનિ દક્ષિણેસિ મન્હાટી ભાષ જેતુલા ટાઈ વર્તે તેં એક મંડલ | તથાસિ ઉત્તરે બાલેધાટાચા સેવઠ અસે | એસે એક ખંડમંડલ | મગ ઉમય ગંગાતીર તેહિ એક ખંડમંડલ | આન તથાપાસૌનિ મેષકરઘાટ તે એક મંડલ | તથાપાસૌનિ આવયે બરાડ તેહિ એક મંડલ | પર આધવીચિ મિઠૌનિ મહારાષ્ટ્રચિ વોલિજે | કિંચિત કિંચિત ભાપેચા પાલટ અસે મ્હણૌનિ ખંડમંડલે મ્હણાવીં | મગ એલે મંડલીંચા પૈલા મંડલાસિ જાએ આન પૈલે મંડલીચા ઐલાસ એ | તથા પુષ્ટાચે તેચિ સેવઠ જાણાવે || ”.

બૃહન્મહારાષ્ટ્રાંતીલ મરાઠી:—વર વર્ણન કેલેલેં ક્ષેત્ર મહણજે જેથે મરાઠી ભાષા મુલ્ખ્ય ભાષા મહ્યન વોલેલી જાતે અસા સલગ ભૂપ્રદેશ હોય. યાખેરીજ બડોંદે, ગ્વાલ્હેર, ઇંદૂર, ધાર, દેવાસ ઇસ્ત્યાદિ શહર્એ વ ત્યાલગતચા સંસ્થાની પ્રેદેશ યાંમધ્યે મરાઠી ભાષા પ્રાસુદ્ધાનેં પ્રચલિત આહે. યાખેરીજ છત્તિસગડ વ વસ્તર સંસ્થાન યાંમધ્યે મરાઠીચા પુષ્કળન્ચ પ્રચાર અસૂન તેથે અસલેણ્યા મહારી વ હલ્દી યા કાંઈ અંશીં મરાઠીચ્યાચ બોલી સમજણ્યાંત યેતાત વ છાતિસગડી ભાપેચ્યા બ્યાકરણાવરહિ મરાઠી ભાપેતીલ પ્રત્યાંચી છાપ સ્પષ્ટપણે દર્શાસ પડતે. યાખેરીજ મહારાષ્ટ્રાબાહેર મરાઠી બોલણારે લોક અનેક ઠિકાણી મરાઠી સ્વાન્યા વ સામ્રાજ્યવિસ્તાર યાંમુલે પસરલે આહેત ત્યાંચી આજ વસ્તી કોઠેં કિતી આહે હેં શેવટોં દિલેણ્યા કોષ્ટકાંવરુન દર્શાસ પડેલ.

મરાઠીચા સીમેવરીલ ભાષા:—મરાઠી ભાપેચ્યા ઉત્તર સીમેવર પશ્ચિમેકદ્દન પૂર્વેકડે ગુજરાથી, રાજસ્થાની, પશ્ચિમ હિંદી વ પૂર્વહિંદી યા ભાષા અસૂન, પૂર્વેકડીલ સીમેવર પૂર્વ હિંદી, ગોંડી વ તેલુગુ યા ભાષા આહેત. હલ્દી ભાષા હી પૂર્વેકડે હ્લૂહ્લૂ વિહારી બોલીચ્યા દ્વારેં ઉડિયા ભાપેમધ્યે મિસ્કૂન જાતે. દક્ષિણેકડે પૂર્વેકડ્દન પશ્ચિમેકદે ગોંડી, તેલુગુ, મલ્યાંદી વ કાનડી યા ભાષા આહેત. પશ્ચિમેસ હેં ક્ષેત્ર સમુદ્રાને મર્યાદિત આહે.

મરાઠી ભાપેચ્યે ક્ષેત્ર:—વર દિલેણ્યા મરાઠી ભાપેચ્યા ક્ષેત્રાંત આપણાંસ આજ પરિચિત નાંયાંની પાહાવયાંચે મહ્યાંત મુલ્ખ્ય પ્રદેશ યેતાત. ગોકર્ણ, ગોવે પ્રાંત, કોંકણ, દેશ, ખાનદેશ, વન્હાડ, મરાઠી મધ્યપ્રાંત, વ નિશામચ્યા રાજ્યાંતીલ મરાડવાડા. યા મુલ્ખ્ય ભાગાં પુઢીલ જિલ્હે સામાન્યત: અંતર્ભૂત હોતાત. કારવારચા કાંઈ ભાગ, ગોવા, બેલગાંવચા કાંઈ ભાગ, રસનાગિરી, કુલાબા, ડાંણ, સાતારા, સોલાપૂર, સુણ, અહ્મદદનગર, પૂર્વ વ પશ્ચિમ ખાનદેશ, હે સુંબર્ડ ઇલાખ્યાંતીલ જિલ્હે; વન્હાડચે બુલદાણા, અકોલા, યવતમાલ વ ઉમરાવતી હે ચાર જિલ્હે; તસેંચ મધ્યપ્રાંતાંચે વર્ષા, નાગપૂર, ચાંદા વ મંડારા હે જિલ્હે આણ બાલાઘાટ વ છિંદવાડા યા જિલ્હાંચા

कांहीं भाग व छातिसगड, वस्तर संस्थान व रायपूर, दुग घैरेंचा कांहीं भाग आणि या बील प्रदेशांत अंतर्भूत होणारीं दक्षिणेतील व इतर संस्थाने, आणि निजामशाहीतील औरंगाबाद, बीड, नांदेड, परभणी, हे जिल्हे व उम्मानावाद, व बेदर यांचा कांहीं भाग या सर्व प्रदेशास आज आपण महाराष्ट्र या नांवाने संघोधतो. परंतु यास महाराष्ट्र हें नांव फार प्राचीन काळापासून असलेले आढळत नाही. प्राचीन काळीं या प्रदेशाच्या निरनिराळ्या भागांस निरनिराळी नांवे असलेलीं आढळतात. उदाहरणार्थ, वळाड या प्रदेशास पूर्वी विर्द्ध हें नांव रुढ होते. खानदेश, अजंबवाचा पहाड वैरे भागांस असमक असे नांव रुढ होते. सामान्यतः नाशीकच्या आसपासच्या भागास दण्डकारण्य असे नांव होते व जवळ जवळ याच प्रदेशास दक्षिणापथ असेही नांव रुढ होते व त्यासच सामान्यतः दक्षिण ऊर्फ दख्खन या नांवाने ओल्हालीत, त्याच्या दक्षिण भागास कुतल व कौंकणास अपरांत असे नांव आढळते. याकरितां आपण आतां या निरनिराळ्या प्रदेशांचा आपणांस प्राचीन वाढायावरून कसकसा परिचय होत जातो तें प्रथम पाहूं.

महाराष्ट्रासंबंधीं प्राचीन उल्लेख:—वैदिक आर्यांची वसाहत मुख्यतः पंजाब व आर्यावर्त या भागांतच असल्यासुळे वैदिक वाढायामध्ये दक्षिण हिंदुस्थानांतील प्रदेशासंबंधानें कोणताहि उल्लेख येणे संभवनीय नाहीं. या प्रदेशासंबंधीं सर्वांत प्राचीन उल्लेख पाहूं गेले असतां ऐतरेय ब्राह्मणांत अन्ध्र, पुण्ड्र, शबर, पुलिंद, मूतिब इत्यादि दस्यूंचा उल्लेख आढळतो. ‘त एतेन्द्रा पुण्ड्राः शबराः पुलिंदा मूतिबा इत्युदस्या बहवो भवन्ति वैश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः’। (७. १८) या ठिकाणीं विश्वामित्रानें आपल्या शुनःशेष यास उजेष्व बंधु या नात्यानें परिग्रह न करण्याच्या मधुच्छंदाहून वडील पक्षास पुत्रांना ‘तुम्ही नीच योर्नींत जाल’ असा शाप दिला व त्यांचे वंशज अन्ध्र, पुण्ड्र, शबर, पुलिंद आणि मुतिब इत्यादि होत, अशी कथा आहे. वरीलपैकीं पहिल्या चार जाती दक्षिणेत राहत असल्यावहलचा दाखला आहे. पुंड्रांचा रामायणांत उल्लेख असून याकीच्या तिहांचा पुराणांतून उल्लेख आहे. नंतरच्या वाढायावरून पुलिंद व शबर विच्य पर्वताच्या आसपास राहत असावे असे दिसते. टॉलेमी मात्र त्यांचे वसतिस्थान नर्मदेच्या तीरावर मानतो. अंध्र लोक, ज्यांना आयुनिक काळांत आपण तेलगु लोक म्हणतो, हे गोदावरीच्या मुख्याच्या आसपास किंवा त्याच्या जरा उत्तरेकडील भागांत राहत होते. ऐतरेय ब्राह्मणाच्या काळांत जर ह्या जातींची हीं वसतिस्थाने होतीं तर आर्य लोक अर्थातच त्या काळांत विच्याच्या उत्तरेकडील सर्व प्रदेशाशीं व त्याच पर्वताच्या रांगेच्या आंगेच्या भागाकडील प्रदेशाशीं परिचित असले पाहिजेत. तसेच त्याच ब्राह्मणांत (‘एतमु हैव प्रोच्नतुः पर्वत नारदौ सोमकाय साहदेव्याय सहदेवाय सार्ङ्गाय वप्रवे दैवावृधाय भीमाय वैदर्भाय नग्रजिते गांधाराय’ ७. ३४. ९) एका वैदर्भी भीमास पर्वत व नारद यांनीं सोमवही-वहल क्षत्रियांनीं कोणतें प्रतिनिधि पेय ध्यावे यावहलचीं माहिती दिल्याचा उल्लेख आढळतो. विर्दम्ब देशाचा उल्लेख जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मणांत आला असून त्या देशांतील कुत्रे (माशल) वाधास ठार मारतात असे म्हटले आहे. बृहदारण्यकोपनिषदामध्ये (२. ६, ३; ४. ६, २१) विदर्भि कौण्डिण्याचा उल्लेख आढळतो. तसेच प्रश्नोपनिषदामध्ये एका मार्गावास वैदर्भि म्हटलेले आहे. याप्रमाणे विदर्भासंबंधीं कांहीं उल्लेख प्राचीन वाढायांत आढळतात. तसेच शतपथ ब्राह्मणांत (१२. ८. १, १७. १०. ९. ६, १.) रेवोत्तर या शब्दामध्ये रेवा (नर्मदा) नदी निर्दिष्ट असावी असे वाटते. सामान्यतः विच्य पर्वताच्या दक्षिणेकडे असलेल्या स्थळांसंबंधीं वैदिक वाढायामध्ये एवढेच उल्लेख आढळतात व त्या काळांत हा प्रदेश आर्यांना बहुवा अज्ञातच असावा व नर्मदा हीं नदी आर्यावर्त व दक्षिण यांमधील सीमा मानीत असावे. विर्दम्ब हा सीमाप्रांतावर असून अन्ध्रादि लोकांची वस्ती बहुधा कलिंग देशांत असावी.

यास्कांनीं आपल्या निरुक्तामध्ये दाक्षिणात्यांमधील कांहीं चालींचा उल्लेख केला आहे. ‘अभ्रातृकेव युः पितृनेत्यामिसुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय न पति गर्त्तरोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी (नि. ३. ५)’ परंतु त्यांस त्यावरून महाराष्ट्रांतील लोकांचा निर्देश करावयाचा होता असे निश्चितपणे मानतां येत नाहीं. यास्कानंतरच्या काळांत विच्याच्या दक्षिणेकडील लोकांस दाक्षिणात्य व त्यांच्या प्रदेशास दक्षिणापथ या नांवाने संबोधलेले आढळते.

पाणिनीने एका सूत्रांत, (जनपद शब्दात् क्षत्रियादत्, पा. ४०१०१६८) योध्याच्या टोळ्यांच्या नांवांवरून सांचित शब्द वनविण्याचा नियम सांगितला असून त्या सांचित शब्दानें ‘त्या देशाचा राजा’ अथवा ‘तंशामक देशांतील रहिवासी’ असे दोन अर्थ प्रतीत होतात असे सांगितले आहे. उदाहरणादाखल पाणिनीने ‘पंचाळांचा राजा’ किंवा ‘पंचाळ देशांतील एक रहिवासी’ असे दोन्ही अर्थ ‘पंचाळ’ या शब्दानें होतील, तसेच शाळ्व देशाचा

रहिवासी किंवा राजा 'शाल्वेय' होय इ. इ. असें विवरण केले आहे. यांत कात्यायनाच्या दृष्टीने पाणिनीने पांड्य (पांगु देशाचा राजा किंवा रहिवासी) हा शब्द उदाहरणादाखल वावशास पाहिजे होता. तो पुढे कात्यायनाने वार्तिकांत (पाण्डोदीर्घं) दिला आहे.

त्याच्प्रमाणे, कंवोज हा आर्थेतर लोकांचा वायव्येकडील एक तत्कालीन देश होता. या कंवोज शब्दांत बरील नियमाप्रमाणे कांहीहि फेरवदल करू नये असे पाणिनी म्हणतो: (कंवोजाळुक, पा. ४. १. १७५) म्हणजे कंवोज हा शब्दच तंदृशीय राजा व रहिवासी या अर्थांवै वापरावा असे एका सूत्रांत संगितलै आहे. या सूत्राच्या वार्तिकांत 'हा शब्द आणि इतर कांहीं शब्द' अशी पुस्ती जोडावयास पाहिजे असे कात्यायन (कंवोजादिभ्य इति वक्तव्यम्, वा. पा. ४. १. १७५) म्हणतो. कारण चोल इ. शब्दहि त्याच वर्गात पडतात.

तर्सेच पाणिनीने एका दुसऱ्या सूत्रांत 'कुमदृत्, नदवत्, वेतस्वत्' या देशांना हीं नांवै पढण्याचे कारण त्यांत अनुक्रमे कुमुद, नद व वेतस् आहेत असे संगितलै आहे. (कुमुदनदवेतसेभ्योस्तुप्, पा. ४. २. ८७) कात्यायनाने या वील देशांच्या यार्दीत महिमत् नांवाच्या आणखी एका देशांचे नांव जास्त घास्तले. (महिषाच्छेतिवक्तव्यम्) महिमत् म्हणजे पुराणांत महाराष्ट्राशी संबद्ध असलेला आणि महिमक नांवाने ओळखला जाणारा दक्षिणेकडील देश होय. नर्मदेच्या कांडचे महिमती (महेश्वर) शहर या देशांची राजधानी असावै.

यावरून असे अनुमान काढण्यास हरकत नाहीं कीं, पाणिनीच्या काळीं उत्तरेत राहणाऱ्या आर्याचा अथाप दक्षिणेकडील देशांशीं संबंध आला नव्हता. कारण इतकीं वारीक सारीक सूत्रे देणारा सूक्ष्मदर्शी पाणिनी, त्याला माहीत असलेल्या दक्षिणेकडील देशांचा उल्लेख करण्यास विसरेल हैं अगदीं असंभाव्य दिसते. पाणिनीने आपल्या सूत्रांत दक्षिणेकडील एकाहि देशाचा उल्लेख केलेला नाहीं. कात्यायनाने वील कांहीं दक्षिणेकडील देशांचा उल्लेख त्याच्या वार्तिकांत केला असल्याने, त्याच्या काळीं आर्याचे या देशांशीं वरैच दलणवळण होत असावै असे अनुमान करणे चूक होणार नाहीं. शिवाय कात्यायनाने 'नासिक्य' या शहराचा उल्लेख केला आहे तें वहुधा हल्लाचे नाशिकच असावै. यावरून पाणिनीच्या व्याकरण-सूत्राच्या स्पष्टीकरणार्थ व पूरक म्हणून वातिके रचणाऱ्या कात्यायनाला दक्षिणेकडील देशांची माहिती होती असे दिसते.

परकीय ग्रंथकारांसंबंधीं पाहूं जातां पेरिस्कृस (इ. स. पहिले शतक) यांने दक्षिणापथाचा 'दक्षिणबदेस' या नांवांने उल्लेख केलेला आहे. फाहियान यांने तशीन (दक्षिण) देशाचा उल्लेख केला आहे व तेथै कश्यपबुद्धाचा संप्राराम एका डोंगरामध्ये दगडांत कोरलेला आहे व हा प्रदेश डोंगराचे उभे कडे असलेला व भयंकर आहे असे वर्णन केले आहे. हीं अजंक्याचीं लेणीं असावीं.

सिंहली भाषेतील महावंसो नामक ग्रंथांत (इ. स. ४७५, टर्नर, पृ. ७१-७२) आणि त्याहिपेक्षां अधिक जुन्या अशा दीपवंसो (ओल्डेनवर्ग, पृ. ५४) नामक ग्रंथांत, अशोककालीन तिसऱ्या संगीतीचा अध्यक्ष बुद्धसाधु मोगालिपुत्र यांने महाराष्ट्र, अपरांत व वनवासी या देशांत प्रचारक पाठवल्याचे उल्लेख आहेत. 'विनय पिटकांतहि यासंवर्धी उल्लेख आहे. 'रक्षितवेरं वनवासि योनकधमरक्षित थेरं अपरंतकं महाधमरक्षित थेरं महारङ्ग' (ओल्डे, विनय पिटक पृ. ३१४) अशोकाच्या काळांत महारङ्ग किंवा महाराष्ट्र हैं नांव रुठ झाले असेल कीं नाहीं हैं यावरून निश्चित सांगता येणार नाहीं. पण एवढे मात्र खास कीं खिस्तोत्तर काळांत आर्मीच्या शतकांत तरी निदान हा शब्द रुठ झाला असावा.

भाजे (२), भेडसा (२) व काळे (२; १४) येथील शिलालेखांत (इ. स. २ रै शतक) यजमानाचा महारथी व यजमानर्णीचा महारथिनी म्हणून उल्लेख आहे. अशोकाच्या गिरनार, धौलि, खालसी, जौगड, शहावाजगढी इत्यादि शासनांत त्यांने रास्तिक, पेतेनिक, अपरांत वर्गेरे राष्ट्रांत धर्मप्रचारक पांठविल्याचा उल्लेख आढळतो. यांपैकीं अपरांत म्हणजे कोंकण असून त्याची राजधानी सोगारा होती. पेतेनिक हैं प्रतिष्ठान अथवा अर्वाचीन पैठण याचे निदर्शक असावै. व रास्तिक अथवा सकून राष्ट्रिक हैं महाराष्ट्रीयांदृढल योजलेले असावै.

दक्षिणापथ:—पाणिनीच्या सूत्रांत दक्षिणापथ या शब्दाचा उल्लेख आढळत नाहीं. परंतु अष्टाध्यायीमध्ये क.लंग आणि अशमक या देशांचा उल्लेख आढळतो ('द्र्यश् मगथ कालगद्यूमसादण्', 'सत्वावयव-प्रत्यगथ

कल्कृताशमकादिज्' पा. ७. १, १७०-१७३) कौटिलीय अर्थशास्त्रामध्ये निरनिराळ्या देशांतील पावसाचे वार्षिक मान सांगताना अदमक व अपरांत या देशांचा उल्लेख आला आहे. 'अर्ध त्रयोदशाशमकाना त्रयोविशतिर-बत्तीनामाभिमपरात्ताना हैम्यानांच कालतः' (कौ. अ. २), अदमक म्हणजे अजंडां याच्या आसपासचा म्हणजे सध्यांचा खानदेशाचा व निजामशाहींतील कांहीं भाग होय. व कलिंग म्हणजे गोदावरी व कृष्णा या नद्यांच्या मुखांच्या दरम्यानचा प्रदेश होय.

दक्षिणापथाचा उल्लेख बौद्धायन स्मृतीमध्ये आढळतो. तेथें एका भालवीच्या गाथेचे अवतरण घेतले आहे. 'अथात्य भालविनो गाथामुदाहरन्ति। अवन्तर्योऽगमगधाः सुराष्ट्रादक्षिणापथाः' (बौस्मृ. १-१-२९-३०). कौटिलीय अर्थशास्त्रांतहि हैमवत पथापेक्षां दक्षिणापथ श्रेष्ठ असें कौटिल्याचे मत नमूद केले आहे. (स्थलपथेऽपि हैमवतो दक्षिणापथाच्छेयान्... इत्याचार्याः नेति कौटिल्यः। कौ. अ. ७.) महाभारतामध्ये दक्षिणापथाचा उल्लेख अनेकवार आला आहे. सभापर्वामध्ये पाण्डव राजांस जिंकल्यावर सहदेव दक्षिणापथास गेला असें म्हटले आहे. (सभा. ३१. १७) सहदेवानै पांडव, द्रवीड, उडू, केरळ व आंध्र इत्यादि देश जिकून तो किंविधेसहि गेल्यावहलचे वर्णन आहे. ही किंविधा म्हणजे हप्पी जवलील पंपा सरोवराच्या किंवा नदीच्या आसपास वसलेली असावी. येथेच रासानै सुश्रीवाची गांड घेतली होती. परंतु पुराणांत किंविधा विध्य पर्वताच्या आसपासच्या प्रदेशांत असल्याचे वर्णन आहे. किंविधेहून पुढे सहदेव शूर्परक, म्हणजे अर्वाचीन सोपारा (वसईजवलील), दंडका व करहाटक म्हणजे कृष्णा व कोयना यांच्या संगमावरील आधुनिक कन्हाड इत्यादि ठिकाणी गेल्याचे वर्णन आहे. वनपर्वामध्ये दक्षिणापथास अवतीवरून ऋक्षपर्वत ओर्लाङ्गूल जावै लागते असें म्हटले आहे. (वन. ६१. २३-२४). भीष्मपर्वामध्ये माहिष्मतीचा राजा नील हा दक्षिणापथांतील नीलायुध योद्ध्यांसह कौरवांच्या वाजूने लढला असें वर्णन आहे (भीष्म. ९. ४३).

नाणेशांतील शिलालेखांत (१. वेदिसिरिस . महारठिनो) दक्षिणापथाचा राजा वेदिशी होता (विः पू. २०७) असा उल्लेख आढळतो.

रामायणामध्ये दक्षिणापथाचा सौराष्ट्रावरोदर उल्लेख केलेला आढळतो. (२, १०, ३७) पतञ्जली आपल्या महाभाष्यामध्ये (दक्षिणापथेहि महान्ति सरासि सरस्य इत्युच्यते) पा. सू. १. ११) दक्षिणापथामध्ये मोळ्या सरोवरास सरस्याएवजी सरसी असें म्हणतात असें निवेदन करतो. क्षत्रप रुद्रामन् याच्या गिरनार शिलालेखांत (इ. स. १५०) दक्षिणापथाचा राजा शातकर्णि होता असा उल्लेख आढळतो. तसेच नाशिक येथील शिलालेखांतहि दक्षिणापथाचा उल्लेख आढळतो. समुद्रगुप्तानै आपल्या स्वारीमध्ये दक्षिणापथांतील पराभव केलेल्या अनेक राजांची नावै अलाहावाद येथील स्तंभावर कोरलेली आढळतात. (४ ये शतक) यानंतर या प्रदेशाचे उल्लेख पुष्कळ सांपडतात.

दण्डकारण्य:—पार्गिंटर 'रामबनवासांतील भूगोल' या विषयावरील विस्तृत लेखांत (जनेल रॉ. ए. सो., १८९४, पान २४२) बुदेलखंडापासून कृष्णानंदीपर्यंत जै प्रचंड अरण्य होते त्याला दंडकारण्य असें सामान्य नांव होते असें प्रतिपादितो. वनपर्वात (अ. ८५. ४० ते ४२ श्लोक) दिलेल्या यादीवरून तापी, पयोणी या नद्या व मध्यहिंदुस्थान यांच्यामध्ये दंडकारण्य होते असें दिसते. वैंवे गैंडेटियर, व्हॉ. २३, पान ३५८ वर, विजापूर जिल्ह्यापैकी ऐहोळी, वदामी, बागलकोट वैरे आठ स्थानांचा दंडकारण्याशीं संबंध लावयांत येतो असें म्हटले आहे. मार्केड्ये पुराणांत वैदर्भ व दंडक एकत्र आणले आहेत.—'वैदर्भं दंडकेःसह।' (अ. ५७. ४७.) दक्षिणेतील महाद्यवि नांवाच्या देशाचा वृहसंहितेत उल्लेख आहे. 'कर्णाटमहाटवि चित्रकूट नासिक्य कोलगिरि.' (अ. १४. १३.) रामायण उत्तरकांडांत (अ. ८१) दंडकारण्य हैं मूळचे विस्तृत राष्ट्र असून पुढे याचे अरण्य कसे वनले याची कथा दिलेली आहे. पेरिपृष्ठसमध्ये म्हटले आहे, 'किनान्यापासून दूर आंत असलेल्या प्रदेशांत अनेक अरण्ये व पर्वत आहेत व त्यांमध्ये थेट गंगानंदीपर्यंत अनेक वन्य पशु, चित्ते, वाघ, हत्ती, प्रचंड सर्प, तरस, अनेक प्रकारचीं माकडे व लोकांनी गजवलेलीं राष्ट्रे आहेत.' 'देवगिरी सेतु देशांत असून सेतु देश दंडकारण्याच्या सीमेवर आहे,' असें हेमाद्रीसरखा अलीकडील ग्रंथकार म्हणतो (गॅ. व्हा. १, भाग २, पृ. ५३१). समुद्रगुप्ताच्या अलाहावाद येथील स्तम्भशासनांत दक्षिणापथांत महाकांतार म्हणून एक प्रदेश होता असें वर्णन आहे (गुप्तशासने पृ. ७).

अपरान्त ऊर्फ कोंकणः—अपरान्ताचा अवयवार्थ घेतला तर ‘पश्चिम टोंकाकडील देश’ असा होईल; पण हठ अर्थ कोंकण असाच होता. डॉ. फलीटच्या मर्तें अपरान्त म्हणजे कोंकण, उत्तर गुजरात, काठेवाड, कच्छ व सिंध देश; परंतु हा अर्थ मूळ अवयवार्थाला घरून आहे इतकेंच म्हणतों येईल. पण कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रातील अवन्ति व अस्मक देशांत पाऊस थोडा पडतो, पण अपरान्त व हिमालय येथें अपरिमित पडतो; हें वर्णन कच्छ, सिंध व गुजरात यांना लागू पडत नाही. अपरान्ताचा व कल्याणाचा संबंध कान्हेरी येथील एका शिलालेखांत आणलेला आहे. अशोकाच्या पांचव्या शिलाशासनांत अपरान्त शब्द येतो, परंतु तेथें कोंकणच अभिप्रेत आहे असें निश्चयानें म्हणवत नाही. आदिपर्वत (अध्याय २१७, २१८) अर्जुन गोकर्णाहून अपरान्ताला, तेथून प्रभासाला, तेथून रैवतक येथें व नंतर द्वारकेला गेला असें वर्णन आहे. म्हणजे अपरान्त देश गोकर्ण व प्रभास यांच्यामध्ये होता असें दिसते. रुद्रामन् याच्या शिलालेखांत मुराष्ट्र (काठेवाड) व इतर देश यांहून भिन्न असा अपरान्त म्हणून एक स्वतंत्र देश होता असें वर्णन आहे (आर्कियो. स्कूलें वे. इं. झॉ. २, पृष्ठ १२८). केरल देश जिंकल्यावर अपरान्त पादाकांत करून मग रघु पारसीकांस जिंकण्यासाठी खुष्कीच्या मार्गानें निघाला असें रघुवंशांत (४. ५२-५९) वर्णन आहे. कालिदासाच्या वेळीं पारसीक काठेवाडापर्यंत आले होते. शिवाय रघुवंशातील वर्णनावरून अपरान्त ह देश समुद्र व सह्य पर्वत यांच्यामध्ये होता असें दिसते (रघु. ४. ५८). या सर्व पुराव्यावरून अपरान्त म्हणजे दमणपासून गोव्यापर्यंतचा सह्याद्रि व समुद्र यांतील प्रदेश असें अनुमान दृढतर होते.

जुन्या संस्कृत आणि फारसी ग्रंथांत कोंकण हा शब्द निरनिराळ्या प्रकारांनी लिहिलेला आढळतो संस्कृतमध्ये ‘ कुकुण, कुड्कण, कोंकण; कोंकण ’ ही त्याची रूपे दिसतात. ह्या ‘ कोंकण ’ शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल अशाप ठाम निर्णय झाला नाही. विद्वान् लोक काहींनी निरनिराळ्या प्रकारांनी त्याची व्युत्पत्ति देतात. कानडीमध्ये कोड्कु = वाकडा + वन = कोड्कुवन = कोंकण = वक्रप्रदेश. कोंकणातील जमीन समुद्राकिनाऱ्यामुळे व डोंगराळ असल्यामुळे ही व्युत्पत्ति समर्थीय दिसते. फारसीमध्ये कोहू (= पर्वत), कुण्ड (= सांच, खड्डा), असे दोन शब्द आहेत. कोहकुण्ड = कोंकण अशा मार्गानेहि हा शब्द व्युत्पादित येतो. किम् + किणवम् (कसली ही बनस्पति !) अशा तन्हेचा प्रश्न पहिल्या वासाहतवाल्यांनी उन्मादक ताडीसंवर्धी विचारला असावा व त्यावरून कोंकण शब्द साधला असावा असेही एक मत आहे. कोंग नांवाचे रानटी लोक या प्रांतात प्रथम वसले असावेत व त्यावरून या देशास कोंगवन (= कोंकण) हें नांव मिळाले असावें. काणगोण या नांवाचा एक तालुका गोव्याच्या दक्षिणेस आहे. त्यावरून कोंकण हें नांव आले असावें. कुकुण या नांवाचे एक नागांचे कुल महाभारतांत उद्योग-पर्वत सांगितले आहे. त्यांची वस्ती येथे असल्यावरून कोंकण हें नांव त्या देशास मिळाले (वामनश्वेल पत्रश्वकुरः कुकुणस्तथा—म. भा. उद्योग.). गंग या नांवाचे राजे घैसूर व पश्चिम किनाऱ्याच्या प्रांतांवर सन ७००-१००० इ.संवीमध्ये राज्य करीत असत. त्यांच्यावरून या देशास कोंकण हें नांव पडले असण्याचा संभव आहे. (गंगवन > गोंगवन > कोंकण). यांपैकी आग्नेय प्रथम व्युत्पात्तिच ग्राह दिसते.

विदर्भः—हल्ळीचा वन्हाड प्रांत हा पूर्वी ज्याला विदर्भ म्हणत त्या देशाचा केवळ एक भाग आहे. हल्ळी निजामाच्या राज्यांत असलेले वेदर शहर हें विदर्भ याचें अपप्रेष्ठ रूप आहे. तसें असल्यास विदर्भाचा विस्तार किंती मोठा होता हें अपोआप लक्ष्यांत येईल. हल्ळीचा महाराष्ट्राचा विस्तार सर्वांना माहीत आहेच. पण प्राचीन काळीं महाराष्ट्राचा विस्तार हल्ळीन्याहूनही मोठा होता व महाराष्ट्रात विदर्भाचाही अंतर्भव करीत, हें नलचम्पूतील वरैरे उत्तान्यांनी सिद्ध होते. वृद्धारण्यकोपनिषदांत (अ. २, ब्रा. ६. ३) जो वंश आहे त्यामध्ये एका क्रीडीचे नांव ‘ विदर्भी कौण्डिण्य ’ आहे हें पूर्वी उल्लेखिले आहेच. पुष्कळ प्राचीन क्रीडीच्या नांवांच्या मार्गे देशांचीं नांवे लावीत. उदा० पांचाल वाप्रव्य. त्याप्रमाणे विदर्भी कौण्डिण्य हा विदर्भातील असावा असें वाटते. कौण्डिण्य हें नांवहि विचारांत घेण्यासारखे आहे. विदर्भ देशाचें प्राचीन काळीं कुंडिनपुर हें राजधानीचे शहर होते. त्या शहरावरून कौण्डिण्य हें नांव पडले असेल किंवा कौण्डिण्य गोत्राचे लोक नगरांत असल्यामुळे शहरालाच कुंडिन असें नांव पडले असेल. भृगुकच्छ येथे भारगव ब्राह्मणांची वस्ती होती व आहे. सूर्याहि वर्धातीरावर कौण्डिण्यपूर म्हणून एक गांव असून तेथे देवीचीं मंदिर आहे व तेथे वार्षिक जत्रा भरते. या टिकाणीं काहीं जुने अवशेष रा. अ. रा. देशपांडे यांनी शोधून काढले आहेत. महाभारतांत नलोपाख्यानांत विदर्भ देशाचा उल्लेख अनेकदा आलेला आहे,

दमयन्तीला प्रवासांत त्रास होईल महणून तिनै आपल्या पितृगृहीं विदर्भ देशांत जावै असें नल मुचवितो. ‘एष किञ्चित् महादौळः पयोणी च समुद्रगा ॥ २३ ॥’ एष पन्थाः विदर्भाणमेष यास्यति कोसलान्। अतःपरं च देशोऽयं दक्षिणापथः ॥ २४ ॥ [वनपर्व अ. ६१ श्लो. २३, २४.] वरील अबतरणावरून, विदर्भ देश, विध्य पर्वत व पयोणी (तापी) यांचेपासून जवळच व दक्षिणापथाचे हृदीवर असावा असें दिसते. शान्तिपवौत विदर्भाला अत्यंत धर्मनिष्ठ व श्रेष्ठ असें राष्ट्र म्हटलें आहे. (शान्तिपर्व २७२. ३.) रामायणांत बालकांडांत सगराची खी केशिनी ही विदर्भ देशांतील राजकन्या होती असें सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणे किञ्चिद्बाकांडांत विदर्भ, कडविक व माहिपिकी (माहिघमती, म्हणजे जवळपुराजवळील प्रदेश) याचा उल्लेख आहे (किञ्चिद्बाकांड ४१.१६.). मार्केडेयपुराणाच्या ५७ व्या अध्यायांत दक्षिणापथांत अंतर्भूत ज्ञालेश्या देशांत महाराष्ट्र, माहिपक, कलिंग, विदर्भ वैगरेंचा उल्लेख आहे (मार्केडेयपुराण ५७, श्लोक ४२, ४६, ४७.). त्याच पुराणाच्या ५८ व्या अध्यायांत पुनः महाराष्ट्र (५८. २३), नाशिक्य (५८, २४), व विदर्भ (५८, १७) यांचा उल्लेख आहे. पतञ्जलीच्या महाभाष्यांत नाशिक्य (नाशिक) या नगराचें नांव आलें आहे. हे महाभाष्य इ. सनापूर्वी १४० चे सुमारास लिहिलें गेले असा बहुतेक विद्रानांचा सिद्धांत आहे (किलहौर्नकृत महाभाष्य, भाग ३ ग, पृ. ४२). नाशिक येथील प्रसिद्ध लेणी, अशोकाच्या शिलालेखांच्या खालोखाल, ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्वाची आहेत. या लेण्यांतील अनेक शिलालेखांत नाशिक्य, सूपारा (सोपारा), कलिंगण (कल्याण), पतिठाण (पैठण), चेमुलक (चेऊल किंवा चौल), इ. महाराष्ट्रीय स्थलांचा उल्लेख आहे. हीं बहुतेक लेणी इ. स. पूर्वी १०० पासून इ. स. २०० पर्यंतच्या काळांत कोरलेली आहेत. टॉलेमी या प्रसिद्ध ग्रीक ग्रंथकारानें (इ. स. १२७-१६१) भडोच, पैठण, सोपारा, तगर इ. महाराष्ट्रातील शहरांचा उल्लेख केला आहे. कालिदासाच्या रघुवंशांत विदर्भ देश व त्याची राजभानी कुंडिनपूर यांचा उल्लेख अनेक वेळां केलेला आहे [रु. ५. ६०.]. विदर्भालाच क्रथकैशिक असें नांव होते असें रघुवंशावरून दिसते. ‘प्रस्युज्जगाम क्रथकैशिकेदद्वंद्र प्रदृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली ।’ [रु. ५. ६१.] भारवतांतील दशमसंधांत श्रीकृष्ण आनंदे देशाहून एका रात्रींत विदर्भाला आला व कुंडिनपुराच्या राजानें आपली कन्या शक्मिणी शिशुपालाला देण्याचा विचार केला होता इ. वर्णन आहे (भा. १० स्कं. अ. ५३. ६ च ७). दशकुमारचरिताच्या आठव्या उच्छ्वासांत विदर्भ देशांतील कांहीं राजांवहूल हकीगत दिली आहे. ती कदाचित् ऐतिहासिक दृष्ट्या खरी नसेल, पण त्यांत असें म्हटलें आहे कीं, त्यांत भोजवंशाचे राजे राज्य करीत होते. रघुवंशांतहि विदर्भ देशाने राजे भोज वंशांतील होते असें म्हटलें आहे व त्या राजांचे अश्मक, वनवासी, कुंतल, मुरला, ऋचीक (ऋषीक), कौंकण वैगरे देशांचे राजे सामंत होते. नलचंपूचा कर्ता त्रिविकमभट्ट हा वाणभट्टानंतर (६००-६५० इ. स.) व सरस्वतीकंठाभरणाचा कर्ता भोजराज (इ. स. १०५०) ह्यांच्या दरम्यान झाला आहे. त्यानें असें म्हटलें आहे कीं, वरदातट ज्याचें नांव आहे तें महाराष्ट्र वीरपुरुषांनी युक्त आहे व त्यांत विदर्भ नदी आहे ती दक्षिणेतील जणू कांहीं सरस्वती नदीच होय (नलचंपू. ६. ६६). ह्या ग्रंथकाराच्या मतानें वरदातट हें नांव महाराष्ट्राला म्हणजे त्याच्या एका भागाला आहे. विदर्भ म्हणजे कोणती नदी तें मात्र सांगतां येत नाहीं. कदाचित् ग्रंथकाराचा आशय असा असेल कीं, वरदा ही नदी विदर्भ म्हणजे दर्भरहित आहे. वरील श्लेषाचा असाहि अर्थ संभवतीय आहे कीं, वरदातट या नांवाचे राष्ट्र मोठे वीरपुरुषयुक्त आहे. परंतु पौराणिक किंवा इतर ग्रंथांत वरदातट या नांवाच्या राष्ट्राचा उल्लेख केलेला नसल्यामुळे पूर्वी केलेलाच अर्थ बोवर दिसतो.

कुंतलः—राजशेखराच्या बालरामायणावरून (अंक १०) विदर्भ व कुंतल हे दोन्ही देश महाराष्ट्रांत मोडत होते असें दिसते. सुखद, वेदांचे केवळ सातवै अंग, उंसाच्या रसाहूनहि स्वादिष्ट असें मधुर, प्रसादयुक्त, रसवत् व सुंदर काव्यामृत ज्या देशांत सांपडते तो हा विदर्भ देश आपल्यापुढे आहे? त्याचप्रमाणे कुंतल देशांतील खियांचाही लागलाच उल्लेख केलेला आहे. त्यावर सीता म्हणाली, ‘हा तो देश कीं ज्या ठिकाणी माझ्या आजेसासन्याची खी इंदुमती जन्मली.’ त्यानंतर मग नर्मदा नदीचे वर्णन आहे. कुंतल देश म्हणजे कांहींच्या मतानें नाशिकच्या आसपासचा देश असावा. परंतु कुंतल म्हणजे कृष्णा व तुगभद्रा या नद्यांच्या मधील प्रदेश असावा. अर्बाचीन काळीं मराठे गडी ज्याप्रमाणे उत्तम भालाईत म्हणून प्रसिद्धीस आले त्याचप्रमाणे प्राचीन काळीं ते प्रसिद्ध होते कीं काय तें समजत नाहीं;

परंतु संस्कृतांत कुंक = भाला असा अर्थ आहे. तेव्हां या देशाला कुंतल असें नांव पडण्याचे कारण वरीलप्रमाणेच कांहीं तरी असावै. राजशेखराने आपल्या कर्पूरमंजरींत (१. १५) पांडय, कांची, चोल, कर्णाट, कुंतल, व मल्य इतक्यांचा एकाच श्लोकांत उल्लेख केलेला आहे; यावरून कुंतल म्हणजे वर निर्दिष्ट केलेला प्रदेश असावा. वरील घिवेचनावरून असें दिसून येईल कीं, प्राचीन काळीं महाराष्ट्र देशाची मर्यादा निर्धारित नव्हती. कधीं कधीं भडोच-पायून किनाऱ्यानें दक्षिणेस गौंव्यापर्यंत व पूर्वेकडून नर्मदा नदी, हळोंचा वळ्हाड व बदामीपर्यंतच्या सर्व मुलखाला महाराष्ट्र म्हणत. या एवढ्या मोळ्या प्रदेशांतील निरनिराळ्या भागांना कौंकण, विरभं, कुंतल इत्यादि नांवे होतीं. सामान्यतः हळों जेवढा महाराष्ट्राचा विस्तार आहे, तेवढ्या प्रदेशालाही कधीं कधीं महाराष्ट्र म्हणत.

महाराष्ट्रः—वर सांगितल्याप्रमाणे महाराष्ट्रांत अंतर्भूत होणाऱ्या निरनिराळ्या प्रदेशांचा उल्लेख अनेक ठिकाणी आढळतो. परंतु महाराष्ट्र या नांवानें या प्रदेशाचा उल्लेख वराहमिहिराच्या कालापर्यंत आढळत नाहीं. वराहमिहिराच्या बृहत्संहितेत विरभं देश भारतवर्षाच्या मर्यादागाच्या आग्रेय दिशेला आहे असें सांगितले आहे (बृहत्संहिता अ. १४. ८). याच ग्रंथाच्या दहाव्या अध्यायांत महाराष्ट्राचे नांव आलेले आहे. ‘भाग्ये रसविक्रीयिणः पण्डिताकन्यका महाराष्ट्राः।’ (बृ. सं. १०-८). ऐहोबीचा जैन रविकीर्तिं यानें लिहिलेला शिलालेख अत्यंत महत्वाचा आहे. तो इ. स. ६३४ मर्यें सत्याग्रह पुलिकेशी ह्याच्या कारकीर्दीत लिहिण्यांत आला असें त्यांतील शकावरून दिसते. वातपीपुर (बदामी) हे सत्याग्रहाची राजधानी होते असें दिसते. रविकीर्तिं घटले आहे कीं, महाराष्ट्राचे तीन भाग असून त्यांत ९०००० गांवे आहेत. या शिलालेखांतील २५ वा श्लोक असा आहे. ‘अगमदधिपतिवं यो महाराष्ट्रकाणां। नवनवति सहस्रग्रामभाजां त्रयाणाम् ॥’ रविकीर्तिच्या वेळीं बदामी शहर महाराष्ट्रांत मोडत होते, हे लक्ष्यांत ठेवण्यासारखे आहे. ऐहोर्णी शिलालेखाच्या वेळीं हिंदुस्थानांत आलेला चिनी प्रवासी ह्यैनंतसंग (६२९, ६४९ इ. स.) ह्यानें आपल्या प्रवासवृत्तांतांत हिंदुस्थानाविषयीं दिलेल्या हकीकीर्तीत महाराष्ट्राबद्दल खालील मजकूर आहे. द्रविड देशाहून उत्तरेस तो एकाकी एका लहान गांवास गेला तेथूत २०००० ‘ली’ (म्हणजे २५०-३०० मैल) प्रवास केल्यावर तो कौंकण पुर (Kung-kin-na-puls) ह्या देशाला पैमाला. हा देश ५००० ली (सुमारे ८०० मैल) आहे व त्याच्या राजधानीचा विस्तार ३० ‘ली’ आहे. कौंकणपुर देश सोडून बायव्येस (ईशान्येस ?) प्रवास केल्यावर एक मोठे अरण्य लागले. त्यांत वन्य पशु व पुष्कल ब्रूर लुटाल होते. कौंकणपुरापूर्वकून २४०० ‘ली’ (३५०-४०० मैल) वाट चालूल्यावर तो चिनी प्रवासी महाराष्ट्र (Mo-ha-la-cho) देशांत आला. ह्या देशाचा विस्तार ६००० ली (१००० मैल) होता व त्याची राजधानी ३० ‘ली’ इतकी विस्तृत होती. राजधानीच्या पश्चिमेला नदी होती. ही राजधानी पैठण असणे शक्य नाहीं; कारण त्या प्रवाशानें पुढे लिहिले आहे कीं, राजधानीपासून भडोच १००० ली म्हणजे सुमारे १६० मैल आहे. पण पैठणाहून भडोच सुमारे २५९ मैल आहे. दुसऱ्या एका फैंक ग्रंथकाराचें मत असें आहे कीं, देवगिरी राजधानी असावी. पण हैंहि जुळत नाहीं. कारण देवगिरीच्या पश्चिमेला नदी नाहीं व अंतरहि १६० मैलांहून जास्त आहे. कनिंगहॅमच्या मतानें कल्याण हैं राजधानीचे शहर असावै. कल्याणला खांडा आहे. कान्हेरी व नाशिक येथील कोरेंव लेणी, स्याच्यप्रमाणे ‘पेरिल्स’ वैगैरे ग्रंथांवरून कल्याण हैं फार प्रसिद्ध व्यापाराचे ठाणे होते असें दिसते. कल्याणाहून भडोच १८० मैल आहे. फलीटच्या मर्ते नाशिक हैं राजधानीचे शहर असावै. नाशिक हैं पुरातन काळ्यापासून प्रसिद्ध आहे व तेथें गोदावरी नदी आहे. भडोच शहर त्याच्या उत्तरेस १६० मैलावर आहे. महाराष्ट्राचा राजा क्षत्रिय असून त्याचे नांव पुलकेशी होते. उत्तरेकडील सम्राट शिलादित्य जर्जी सर्व देश जिंकीत होता तरी महाराष्ट्र त्याच्या कहांत गेला नाहीं. चिनी प्रवाशानें महाराष्ट्राचा विस्तार १००० मैल सांगितला आहे. व उत्तरेकडे भडोच आणि माळवा, पूर्वेकडे कोसल व आंध्र, दक्षिणेकडे कौंकणपूर व पश्चिमेकडे समुद्र ह्यांमधील मुलखांत महाराष्ट्राशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि देशाचा उल्लेख केलेला नाहीं. यावरूनच त्या मुलखाला महाराष्ट्राच म्हणत होते असें दिसते. सर्व मुंबई इलाख्यांत सिंध व नेटिब्ब संस्थानें वजा करून ४४००० गांवे व कॉड आहेत असें डॉ. फलीट म्हणतो. म्हणून ९९००० गांवे असणारा महाराष्ट्र निदान याहून दुप्पट असला. पाहिजे व त्याचा विस्तार उत्तरेस नर्मदेपासून दक्षिणेस कृष्णपर्यंत व पूर्वेस मध्यप्रांत व निजामच्या राज्यांतील वराच भाग इतका तरी असला पाहिजे. च्या अर्थी अंजंगा ही महाराष्ट्राची पूर्वसीमा म्हणून सांगितली त्यावरून ह्यैनंतसंगच्या मर्ते महाराष्ट्रांत वन्हाड, मध्यप्रांत

यांचा अंतर्भाव होत नव्हता. अलबिस्ती (द. स. १००) म्हणतो, 'धार येथून दक्षिणेकडे कूच केले असतां नमीच्य (नर्मदा नदी) कांठ लागतो. तो धारहून ७ फरसख आहे. मरहट देश १८ फरसख, कॉकणप्रांत व त्याची समुद्रकाठीं असलेली राजधानी ठाणे (Tana) २५ फरसख.' या अवतरणावरून अलबिस्तीच्या वेळीमुदां कॉकणाचा महाराष्ट्रांत अंतर्भाव करीत नसत असें दिसून येईल. (डॉ. साचो यांचा अलबिस्ती, व्हॉ. १, पृ. २०३.) कॉकण किनाऱ्याचीं चौल व सोपारा ह्यांसारखीं पश्चिमेकडील बंदरे व्यापारासाठी अंतर्यंत प्रसिद्ध होतीं. व त्यांचे ग्रीक वगैरे पाश्चात्य राष्ट्रांचीं दलवणवळण असे. सह्याद्रीच्यावरील प्रदेशाचा कॉकणाशीं अगदी निकट संवंध प्राचीन काळीं होता याची साक्ष नाणेघाट येथील व सह्याद्रींतील इतर घाटांत जीं प्राचीन लेणीं आढळतात त्यांवरून पटते कॉकण व सह्याद्रीकडील प्रदेश हे राजकीय दृष्ट्या एकत्र निगडित झालेले असत. उत्तर कॉकण वलभीच्या क्षत्रपांच्या व सातवाहनांच्या साम्राज्यांत मोडत असे. चालुक्य सम्राट् कीर्तिवर्मन् व पुलकेशी (दुसरा) यांनी कॉकणचे राजे मौर्य यांचा पराभव केला होता. ठाणे येथील शिलाहार वंशांतील राजे मालखेडच्या सम्राट् राष्ट्र-कूटांच्या अंकित होते. अशा रीतीने कॉकण व घाटावरील प्रदेश जरी राजकीय व द्युपरी दृष्टीने संबद्ध होते तरी त्यांच्या विशिष्ट परिस्थितीमुळे त्यांना भिन्न लेखण्यांत येऊन कॉकणाचा महाराष्ट्रांत अंतर्भाव करीत नसत.

महाराष्ट्राची वसाहत:—आता या महाराष्ट्र देशामध्ये निरनिराळ्या काळीं व निरनिराळ्या लोकांचे आगमन होऊन त्यांची वसाहत करी होत गेली याचा प्रथम विचार करू.

या प्रश्नावर ग. वि. का. राजवाडे असें म्हणतात कीं, 'ह्या याची शोध (१) वैदिक सारस्वत व (२) अनार्यांच्या भाषा व कहाण्या यांतील उल्लेखांवरून किंवा गमकांवरून करतां येण्याचा फरच अल्प संभव आहे. कारण पाणिनीच्या कालापर्यंत विध्यपर्वताच्या दक्षिणेकडील प्रदेशाची माहिती यत्किंचित्तहि आर्यास नव्हती. तेव्हां वैदिक सारस्वतांत विध्याच्या दक्षिणेस राहणाऱ्या (कोणी रहात होते कीं काय हाच मुळीं संशय आहे.) अनार्य लोकांचे उल्लेख किंवा ज्ञापके सांपडणे शब्द व संभाष्य नाहीं. वैदिक सारस्वतांत येणारीं दस्यु, असुर, रक्षस, ह. जीं लोकनामै येतात तीं विद्याच्या दक्षिणेकडील लोकांचीं नाहींत. अर्थात् वैदिक सारस्वताचा या शोधांत कांहीं एक उपयोग नाहीं. भिळ, कोळी, कातकरी बगैरेच्या भाषा व कहाण्या सर्वांच्या तोंडीं आहेत व त्या संस्कृत व वैदिक भाषेहून किंवा कहाण्यांहून जुन्या आहेत, असें विधान करण्याला कांहींच आधार नाहीं, भिळादीला दंभर वर्षीपूर्वीचा व पांच हजार वर्षीपलीकडील काळ हे दोन्ही सारखेच वाटतात. अर्थात् त्यांच्या भाषांचे व कहाण्यांचेहि त्या शोधास कांहीं साहाय्य होईल असा रंग दिसत नाहीं. ऐतरेय ब्राह्मणांत मूतिवादि जे लोक सांगितले आहेत त्या लोकांचीं नांवै अपभ्रंश होऊन प्राकृत भाषांत स्थां, खरे पाहिले तर संपडावीं. परंतु तीहि सांपडत नाहींत किंवा सांपडलेलीं नाहींत. भिळ, खोंड, गोंड, कातकरी, ठाकुर, कोळी हे लोक ऐतरेय ब्राह्मणांतील मूतिवादि लोकांहून नांवावरून तरी अगदी भिन्न असलेले दिसतात व वैदिक कालानंतर व पाणिनी कालानंतर त्यांपैकीं कांहीं आर्यांना माहीत असलेले आढळतात.

या उल्लेखावरून एवढेच सिद्ध होते कीं, आर्यांना दक्षिणेत शबरांची ओळख शाल्यावर रामायणाची रचना झाली. गोंड, खोंड, कातकी, ठाकुर व कोळी यांचा उल्लेख रामायणांत नाहीं. भारतांत तर गोंड, खोंड वर्गे शब्द नाहींतच नाहींत. रामायणांत व भारतांत पांड्या दि लोकांचीं नांवै येतात. त्यावरून हे दोन्ही प्रंथ पांड्यादींच्या राज्यांची दक्षिणेत स्थापना झालेली माहीत शाल्यानंतर लिहिले गेले एवढें सिद्ध होते. हे दोन्ही प्रंथ सापेक्षतः वरेच अर्वांचीन आहेत असें सर्व शोधक म्हणतात, तें साधार दिसते. भिळ, शबर यांचा उल्लेख रामायणांत आहे. यावरून दक्षिणेत आर्यांच्या अगोदर शबरांची व भिळांची वसती झालेली होती, असेंच केवळ म्हणतां येत नाहीं. अगस्त्यादि आर्य क्रष्ण व भिळ-शबरादि अनार्य लोक समकालीं दंडकारण्यांत आले असल्याचा संभव आहे. इतकेच नव्हे, तर आर्यांनी अल्पस्वल्प जंगल साफ केल्यानंतरहि भिळादि अनार्य दंडकारण्यांत येऊन राहू लागले असण्याचा संभव आहे. तात्पर्य दंडकारण्यांत आर्य आधीं आले कीं अनार्य आधीं आले, हा प्रश्न रामायण व महाभारत ह्या प्रंथांतील उल्लेखांवरून निग्रांत मुट्ट्यासारखा नाहीं. तत्पश्चात्क संस्कृत ग्रंथांची तर त्या शोधांत कांहींच मातव्यरी नाहीं.

आपण आर्य लोक व ज्यांना आपण प्रस्तुत काळीं अनार्थ म्हणण्याचा प्रघात पाडला आहे ते मूतिब, पुलिंद, शबरादि लोक जेव्हांचे विध्योत्तर एकाच प्रदेशांत राहात होते तेव्हांमुळे भूतिवादीना आपण लावतों त्या अर्थी अनार्थ ही संज्ञा लाविली जात नसे, असे म्हणण्याला पुरावा आहे. विश्वामित्राचे शंभर पुत्र होते. पैकीं काहीं अधर्म आचरण करू लागले, सवय व पतित झाले. ते हे पतित मूतिवादी लोक होत, असा वैदिक इतिहास आहे. श्याचा अर्थ असा होतो की, आर्य क्रुषि व मूतिवादि लोक मूलत: एकवंशीय असून, अधर्म आचरणास्तव पतित होऊन निराळे गणले जाऊ लागले, अशी समजूत ब्राह्मणकालीन विचारवंतांची होती. समजत कशीहि असो, एवढे सिद्ध आहे की, मूतिवादि लोक आर्यसंघांतून निघून निराळे झाले, म्हणजे मूतिवादि लोक आर्यांची विध्योत्तर प्रदेशांत वसती झाल्यानंतर अस्तित्वांत आले, असा इतिहास ब्राह्मणकालीं प्रचलित होता.

मूतिव, पुलिंद, शबर, भिण्ठ, कातकरी, डाकूर, गोंड, खोंड, कोळी इत्यादि लोक विध्योत्तर व विध्य-दक्षिण प्रदेशांतील मूळचे स्वयंभू लोक आहेत व ते आर्यांच्या फार पूर्वीपासून ह्या प्रदेशांत राहात आहेत अशी जी युरोपीयन व तदनुयायी हिंदू शोधकांची समजूत ती उपरिनिर्दिष्ट ऐतरेय ब्राह्मणांतर्गत परंपरित इतिहासाच्या विद्ध आहे. उत्तर-दक्षिण हिंदुस्थानांत आर्यांच्या अगोदर अनार्यांची वसति होती, हे यूरोपीयन शोधकांचै मत साधार आहे, असे वरील प्रपंचावरून म्हणतां येण्यास वराच प्रतिवंध होतो.

सामान्यतः कोणत्याहि प्रदेशांत रानटी लोक जे आढळतात ते मुधारलेल्या लोकांहून पुरातन असतात, असा समज यूरोपीयन शोधकांच्या तर्कस्त्रणीत गर्भित असतो. हा गर्भित समज सर्वत्र खरा नाही. युनायटेड स्टेट्समध्ये कमजास्त रानटी असे नीग्रो लोक तीनशे वर्षांपूर्वी गोऱ्या लोकांनी आणले, ते गोऱ्यांच्या आगमनाच्या पथावंक आहेत, तसेच भिण्ठादि कमजास्त रानटी लोक दक्षिणेत आर्यांच्या पथावंक असण्याचा संभव आहे.

परंतु रा. राजवाडे यांचे वरील मत सर्वांसंच पटेल असे नाही. आर्यांच्या परिभ्रमणाचा व त्यांच्या सामाजिक जीवनविकासाचा इतिहास पाहिला असतां असे स्पष्ट दिसते की, ते जेथे जेथे गेले तेथे त्यांनी आपल्या वैदिक संस्कृतीचा प्रसार केला व यज्ञसंस्थेच्या साहाय्यानें अनेक समाजांस आपणांमध्ये अंतर्भूत करून घेतले. वात्यांस आपणांमध्ये घेणे, निशाद, रथकार वर्गरेंस यज्ञसंस्थेत स्थान देणे वर्गरे गोष्टी हेच दातवितात. तसेच विश्वामित्राच्या पुत्रांची कथा ही एक सामाजिक तत्त्वज्ञानदर्शक गोष्ट असून तो इतिहास नव्हे. याप्रमाणे पुरु, यदु, तुर्बेश, अनु, द्रव्यु हे यायातीचे पांच पुत्र असून त्यांपासून पुढे पांच राष्ट्रे निर्माण झाल्याची कथा ही निरनिराळ्या पांच राष्ट्रांना एकवंशांभवता. देण्यास मागाहून उत्पन्न केलेली कथा होय, त्याप्रमाणे आनंद्र, पुलिंद, मूतिवादि लोकांना वैदिक समाजाच्या परंपरेत स्थान देण्याकरितां या निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या पूर्वज एक एक ध्यक्ती असून त्या विश्वामित्राचे पुत्र होते व ते पतित झाले ही कथा सामाजिक तत्त्वज्ञान गृहण पुढे उदयास आली. वास्तविक ह्या निरनिराळ्या राष्ट्रांजांती आर्यसंस्कृतीपेक्षा हीन संस्कृतीच्या पण त्यांच्यापूर्वीपासून त्या प्रदेशांत अस्तित्वांत होत्या व त्यांना आर्यांनी मोकळ्या मैदानाच्या व सुपीक प्रदेशांतून डोंगराळ व नापिक भागांत घालवून दिले व त्यांच्यावर आपले सांस्कृतिक वर्चस्व स्थापन केले असेच मानणे अविक सयुक्तिक होय. आर्यांच्या मागाहून अनार्य लोक आल्याचा पुरावा कोऱ्येच आढळत नाही. राजवाडे पुढे म्हणतात :

‘नर्मदोत्तर प्रदेशांत लोकसंख्या अतोनात वाढल्याने महाकांतरांत किंवा दंडकारण्यांत वसाहत करण्याची आवश्यकता निकटीने भासू लागली. द्रव्यवल, मनुष्यवल व सत्ताधिकार चालवण्याचे सामर्थ्य ज्यांच्याजवल असते तेच वसाहत करण्यासारखे जोखमीचे व विकट काम हाती घेऊ शकतात या न्यायानें साहजिकन्च तें काम महाराष्ट्रिकांकडे आले. दंडकारण्यांत जेथे जेथे वसाहती झाल्या तेथे तेथे ग्रामकूटपणा म्हणजे पाटिल व राष्ट्रकूटपणा म्हणजे देशमुख्या च महाराष्ट्रकूटपणा म्हणजे सरदेशमुख्या राष्ट्रिकांकडे किंवा महाराष्ट्रिकांकडे ओघानेच व हक्कानेच आल्या.

हे वसाहतकर्म पांचसातशे कों म्हणजे शकपूर्व १००० पासून शकपूर्व ५०० किंवा ३०० पर्यंत चाललेले होते. तें जसजसे परिपूर्णतेस येत चालले, तसेतसे वसाहतींतील राष्ट्रिक ऊर्फ रट नांवाच्या पुढांच्यांचे सामर्थ्य ढलकपणे निरदर्शनास येऊ लागले. ह्या रटांच्या डावीं द्रव्यशक्ति, मनुष्यशक्ति व अधिकारशक्ति, अशा तित्फी शक्ति समुच्चित झालेल्या दिसतात. इतकेच नव्हे तर हे रट जी संस्कृतोत्पत्त अपभ्रंष भाषा बोलत ती दंडकारण्यांतील राजमान्य, लोकमान्य व कविमान्य महाराष्ट्री ऊर्फ महरटी व पुढे कालांतराने मराठी भाषा सर्व प्राकृत भाषांत उत्तम

महणून प्रख्या पावली. 'महाराष्ट्रात्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः।'—(दण्डिकाव्यादर्श) ही प्रख्या कुकाची मिळाली होती असे नव्हे. कारण महरट लोकांनी सर्व प्रकाराचें पुढारीपण प्राप्त करून घेतल्यानें ते उच्चस्थानापन्न लोक बनले व ते जो अपनेशं बोलत तोच श्रेष्ठतम उठावा यांत नवल ते काय? भारतवर्षीत काशमीरपासून कुमारीपर्यंत जे जे संस्कृत प्राकृत नाटककार होऊन गेले त्यांनी उच्च दर्जाच्या पात्रांच्या तोंडीं महाराष्ट्री भाषा घातलेली आढळते. याचें कारण ही भाषा द्रव्यवल, मनुष्यवल व सत्तावल यांनी युक्त अशा उच्चवर्ण धात्रिय रट्टांची होती.

असे हे रट्ट लोक तकालीन समाटांकडून अत्यंत उच्च कोटीचा मान पावलेले आढळतात. जुन्नरा-जबलील नाणेघाटांत आंग्रेमृत्यांची कांहीं चित्रांकूरलेली आहेत. त्या चित्रांत राजा, राणी व राजपुत्र यांच्या वरोवरीने एका महरट वीराचें चित्र काढलेले आहे आणि चित्र कोणाचें ते दर्शविष्णाकरितां 'महाराठिगनकधिरे' अशीं अक्षरे खोदलीं आहेत.

नाणेघाटांतल्या या लेखांत महरटांना गण हें उपपद लाविलेले आहे. गण म्हणजे tribe असा किंत्येकांनी अर्थ केलेला आहे. परंतु गण या शब्दाचा तो अर्थ येथे युक्त नव्हे. येथे गण म्हणजे संघ, जमाव, पथक असा करणे संदर्भ आहे. [जातिरूप संघाहून भिन्न भिन्न असा जो व्यापार, व्यवहार, अगुयोपर्जीवन, इत्याच्यर्थ माणसांचा जमाव त्याला गण अशी संज्ञा आहे.] राष्ट्रिकांचा, रट्टांचा, महाराष्ट्रिकांचा किंवा महरटांचा युद्धादि क्षत्रियकर्माच्या सिध्यर्थे जो जमाव तो 'महाराठिगन' होय. असे दिसते की, आंग्रेमृत्यांना या शूर व धाडसी महरटांचे साहाय्य व मैत्र अत्यंत आर्जवाने संणादावै लागे. इतके माहात्म्य सिसुक शातवाहनाच्या कालीं म्हणजे शकपूर्व दुसऱ्या शतकांत म्हणजे दोन हजार वर्षांपूर्वी रट्टांचे असलेले सप्रमाण आढळते. आंग्रेमृत्यांच्या संवंध राशियतीत ह्या महरटांचे प्रावल्य विशेष असल्याचे दिसते. शातवाहन महाराजा हाल शातकणि याने गाथासप्तशती नामक पद्यमंजरी महरटांच्या महाराष्ट्री भाषेतल्या पद्याची एके ठिकाणीं गुफिली. आंग्रेमृत्यांची घरची भाषा कोणती असेल ती असो, परंतु इतके स्पष्ट आहे की त्यांची दरवारी व हत्तर व्यवहाराची भाषा महरटांची महाराष्ट्री होय. शा. शकाच्या दुसऱ्या शतकाच्या प्रारंभी शातवाहनांचे साम्राज्य नष्ट शास्त्रावर ठिकठिकाणी रट्ट म्हणजे राष्ट्रकूट यांनी लहान लहान संस्थाने उभारिली. अद्याप साम्राज्य उभारण्याची ताकद त्यांच्यांत आलेली नव्हती. पुढे चालुक्यांच्या राशियतीनंतर ह्या राष्ट्रकूटांनी साम्राज्यारोपणाचा घडा गिरवून पाहिला. रट्ट-राष्ट्रकूट म्हणजे देसाई-सरदेसाई स्वरूपाचे अधिकारी. ह्या अधीकार्यांनी समाटपदाची हांव धरावी, हें साहजिकच होते. पेशवा, पाटील, देशमुख हे शब्द भट, शिंदे व भोंसले यांच्या पिढीजात वृत्तीचे वाच्क जे से आहेत तसाच राष्ट्रकूट हा शब्द वृत्तीचा वाच्क आहे. राष्ट्रकूटराजांचे मूळ गोत्र आढळनांव सात्यकि होते; म्हणजे च सध्यांच्या मराठींत सतके.

नर्मदोत्तर प्रदेशांतून हे राष्ट्रिक दंडकारण्यांत बसाहत करण्यास येऊन ग्रामकूटपणा, विषयकूटपणा, राष्ट्रकूटपणा इत्यादि अधिकारांच्या जागा बळकावीत. यांच्यापैकी कांहीं लहान लहान संस्थानिक झाले व काळांतराने सात्यकि नांवाच्या गोत्रांने अथवा घराण्याने साम्राज्यपद गांठलेले. नर्मदोत्तर प्रदेशांतून आलेले राष्ट्रीक सरे एकाच गोत्राचे नव्हते हें सांगावयाला नको. मानव्य, हैहय, भोज, यादव, नल, कदंब, मौर्य, चालुक्य इत्यादि शेंकडों गोत्रांचे रट्ट दंडकारण्यांत शिरले. ह्या शेंकडों गोत्रांच्या रट्टांना शहाण्यव कुळीचे मराठे म्हणण्याची चाल आहे. शहाण्यव कुळीच्या रट्टांवरून व महरटांवरून संवंध देशाला महरटांचा देश उर्फ महाराष्ट्र ही संज्ञा पडली.

तथापि भरतखंडामध्ये वैदिक आर्य उत्तर ध्रुवापासून हूळहूळ इराण, अफगाणिस्तान या मार्गाने आपली वैदिक संस्कृति घेऊन प्रवेश करते झाले. परंतु या मार्गात त्यांचा प्रवास सुकर झाला नसून त्यांस बांटें अनेक युद्धे करावीं लागलीं. या युद्धांकडे-उदाहरणार्थ दाशराज्ञ युद्धाकडे-पाहिले असतां असे दिसते की, विशिष्ट आर्यांच्या समाजाच्या नवप्रवेशाच्या वेळीं त्यांना तस्यूर्वीं अलेल्या आर्य व अनार्य अशा समाजांवर झगडावै लागे. आर्यांनी भरतखंड व्यापण्यापूर्वी येथे द्राविड संस्कृति सर्वत्र पसरलेली होती. याचे अनेक दाखले आढळतात. वलुचिस्तानांत एका प्रांतात ब्राह्मी नांवाची द्राविड भाषेची एक शाखा अद्यापर्यंत हि असित्वांत हि आढळते. उदाहरणार्थ, मगध देशांत कीकट नांवाचे अयाजक लोक राहत होते. (क्र. ३. ५३. १४.) याप्रमाणेच निषाद वैगरे लोकांस व ब्रात्यांस मागाहून

वैदिक समाजांत अंतर्भूत करण्यांत आले, याप्रमाणे निरनिराळीं लहानलहान राष्ट्रे अथवा लोक-समूह वैदिक आर्योना आढळले व त्यांना त्यांनी हळुहळू आत्मसात् केले. नाग लोकांचा प्रसार तर जबल जबल सर्व भरतखंडांत आढळतो. कोकणांत महार लोक आपल्या नांवापुढे रामनाक, विठ्ठनाक याप्रमाणे नाक हें पद लावतात. हें नागवाचक असावें असे एक मत आहे. कदाचित् तें नायकवाचकहि असू शकेल; परंतु खांडववनदहनाच्या प्रसंगीं तक्षक नागास अर्जुनानें तक्षशिलेकडे घालवून दिलें व त्यानेच पुढे परीक्षिताचा प्राण घेतला. म्हणून जनमेजय यानें तक्षशिलेवर स्वारी करून नागसत्र केले. याशिवाय नागपर्वत, मणिपूर येथील नागांचें राज्य व तेथील राजकन्येचें अर्जुनानें केलेले पाणिप्रहण, नागपूर, नागनदी, नागापृष्ठम् वैरे नागांशीं संबद्ध स्थलांचीं नावें, नागार्जुन, नागवर्मा यांसारखीं प्राचीन नावें, वौद्ध वाङ्मयांत आढळणारे नागराजांसंवंधीं उल्लेख, नागांची नागपंचमी वैरे प्रसंगीं होणारी पूजा वैरे अनेक गोष्टीवृत्तन नाग लोकांसारखे अनार्य लोक भरतखंडांत पूर्वीं वास्तव्य कीरत होते व हळुहळू आर्योनीं आक्रमण करून सर्व प्रदेश व्यापून त्यांना आत्मसात् केले ही गोष्ट स्पष्ट होते.

नाग लोकांप्रमाणेच कोल, मुंड वैरे सारखीं राष्ट्रे भरतखंडांत पूर्वीं राहत असून त्यांनीं कांहीं सांस्कृतिक प्रगति केली होती, त्यांची स्वतंत्र भाषा होती व त्यांच्याशीं आर्योनीं सांस्कृतिक देवाणधेवाण केली असली पाहिजे, असे भाषाशास्त्रविषयक शोधांवृत्त अलीकडे अधिकाधिक स्पष्ट होत आहे. ज्याप्रमाणे भरतखंडाच्या पश्चिम बाजूला असुरादि राष्ट्रांवैरोवर आर्योचा संवंध आल्याचा वेदवाङ्मयांत स्पष्ट पुरावा आढळतो, त्याप्रमाणे भरतखंडाच्या वायव्य व उत्तरभागांत पणि, शिवी, पांचाल वैरे राष्ट्रांशीं त्यांचा संवंध आला होता. व आजहि बलुचिस्तानांत पणि व शिवी नांवाच्या राष्ट्रजाती ह्यात आहेत. तसेच पिशाच्च जातीच्या वसतिस्थानाचा पुरावा पिशाच्चपुर अथवा अर्वाचीन पेशावर या नांवाने आढळतो, गंधर्वांचा गांधार ऊर्फ कंदाहार देश तर प्रसिद्धच आहे. तसेच रक्षोल, रक्षसगी हीं नावें राक्षसांच्या गांवांची वाचक असणे संभवनीय आहे. याप्रमाणे उत्तरेकडील आयेतर राष्ट्रांच्या अस्तित्वाचा पुरावा आपणांस वेदांत आढळतो. पण आर्योवर्तीवाहेर त्या वेळीं आर्योचा प्रसार ह्याला नसल्यासुळे याकरितां आपणांस उत्तरकालीन ग्रंथांवरच विसंबून राहावें लागते व महाभारत, रामायण व इतर पुराणे यांमध्ये या वन्य जातीच्या अस्तित्वावदल व आर्योशीं त्यांच्या आलेल्या संवंधावदल भरपूर पुरावा आढळतो.

वैदिक वाङ्मयांत व नंतरच्या पौराणिक ग्रंथांत आर्योच्या प्रसाराचे निरनिराळे छपे मधून मधून आढळतात. भगीरथाने सुमुद्रायेत केलेले गंगेच्या प्रवाहाचे संशोधन, अगरित क्रषीने केलेले विष्य पर्वताचे उल्लंघन, त्यानें दक्षिणेत केलेली आश्रमाची स्थापना वैरे गोष्टी याची साक्ष देतात. दक्षिणेत अगस्त्यमलय या नांवाचा एक पर्वत आहे यांतील मलय या शब्दाचा अर्थच तामिळ भाषेत पर्वत असा होतो.

अपरात अथवा कौंकण म्हणून संस्कृत वाङ्मयांत उल्लेखिलेला प्रांत भगुवंशीयांनी आर्य संस्कृतीच्या कक्षेत आणला ही गोष्ट पंरशुरामाची कथा व पश्चिम किनाऱ्यावरील कांहीं स्थानांचीं नावें यांवृत्त राष्ट्र स्पष्ट होते. केरळोत्पत्ति आणि सहाद्रिखंड हे ग्रंथ भार्गवारामानें तेथील वसाहत करून मलवार व कौंकण या भागांत ब्राह्मणांस स्थापन केले असे सांगतात. तसेच भडोचर्चे प्राचीन नांव भगुकच्छ अथवा भरुकच्छ असून तेथें भार्गव ब्राह्मण म्हणून ब्राह्मणांची एक जात आहे. प्रसिद्ध कन्हयालाल मुनशी हे भडोचर्चे भार्गव ब्राह्मण आहेत. तसेच परशुरामांची चिप्पलूणसारख्या ठिकाणीं असणारीं मंदिरे यावृत्त भगुवंशीयांनीं प्रथम त्या भागांत वसती केली असे दिसते. सातारा जिल्ह्यांतील भुइंज येथे भगुकपीचा आश्रम असल्याची दंतकथा असून तेथें एक आश्रमाचे स्थान अद्यापि दाखविलात. रामानें दक्षिणेत स्वारी केली त्या वेळींहि त्याला वानर, क्रक्ष यांसारखे जंगली लोक आढळले व कांहीं शबरांसारखे रानटी लोक आढळले असे वर्णन आहेच.

हिंदुस्थानांत आल्यानंतर प्रथमतः आर्योंक पूर्वांकगाणिस्थान व पंजाब या प्रदेशांतच वसाहत करून होते हें अगदीं निर्विवाद आहे. तेथून ते पूर्वेकडे वल्ले व ब्रह्मावर्तपर्यंत-अर्वाचीन डाणेश्वरपर्यंत-त्यांनीं वसाहत केली. येथे वैदिक धर्म व वर्णाश्रमव्यवस्था अस्तित्वांत आल्यानंतर त्यांनीं हळुहळू पूर्व व दक्षिण या दिशांनीं पसरून हिमालय व विष्य या दोन वर्तांमधील जवळजवळ सर्व प्रदेश व्यापिला. वराच काळपर्यंत विष्य हीं त्यांच्या वसाहतीची दक्षिण सरहद असावीसे दिसते. कारण मनु व पतंजली यांनीं आर्योवर्त-आर्योचा राहण्याचा प्रदेश-म्हणून याच प्रदेशाचा उल्लेख केला आहे. (मनु २. २३ व पातंजल महाभाष्य २. ४. १० पहा.) या पर्वताच्या वायव्य-

भागला 'पारियात्र' असें नांव दिलेले आढळते. यावरुन साधारणतः ही डोंगरांची रांग त्यांच्या याचेची म्हणजे दंडकारण्याची सरहद असावी. कांहीं कालानंतर अगस्ति मुनीनें विध्य पर्वतास उंच न वाढण्याची ताकीद देऊन तो ओलोऱ्हन दक्षिणेत आपला आश्रम स्थापून दक्षिणेकडे येण्याचा व वसाहत करण्याचा मार्ग काढला.

विदर्भ-वळ्हाड हीच आर्योंची दक्षिणेतील पहिली वसाहत असावी. कारण सुत्रीवानें आपल्या अनुचरांस विदर्भ, अळचीक, महीपक या देशांत व गोदावरीच्या कांठीं व दंडकारण्यांत हि सीतेचा व तिचे हरण करणाऱ्या दुष्ट रावणाचा शोध करण्यास सांगितल्यावद्दल रामायणांत उल्लेख आहे (रामायण ४. ४१). यावरुन असें दिसते कीं, गोदावरीच्या आसपासचा प्रदेश म्हणजे दखलन-गहणजेच अगदीं संकुचित अर्थानें महाराष्ट्र हा देश-त्या वेळी अरण्यच होता व विदर्भांत मात्र बसति होती. शिवाय अगस्ति क्रधिनें दैवी शक्तीनें एक मुलगी उत्पन्न करून ती विदर्भांच्या राजास दिली व नंतर ती मोठी झाल्यावर तिळा मागणी घातल्याची महाभारतांतील कथा विश्वुतच आहे (महा. पर्व ३, अध्याय ९६. ९७). रामायणांत हि राम वरेच दिवस दंडकारण्यांत गोदावरीच्या कांठीं पंचवटींत, अगस्तीच्या आश्रमापासून सुमारे दोन योजनांवर असलेल्या आपल्या आश्रमांत राहत असल्याचे वर्णन आहे. (रामा. ३. अध्या. १३).

'दंडकारण्य म्हणजे अर्वाचीन महाराष्ट्र' व त्यांत गोदावरी इ. नद्या आहेत हैं बरील विधानांबद्दल सप्ट दिसते. हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणे, कोणतेहि धार्मिक कृत्य करतांना तें कोणत्या प्रदेशांत होत आहे याचा, संकल्पांत उच्चार करावा लागतो. व त्युप्रमाणे अशा वेळीं महाराष्ट्रांतील ब्राह्मण 'महाराष्ट्रे' असें न म्हणतां त्या ऐवजीं 'दंडकारण्ये देशे' असा उच्चार करतात. सहाय्ये वर्षपेश्वांहि जास्त पूर्वीं लिहालेल्या हेमाद्रीच्या ब्रतखंड नामक अंथाच्या प्रस्तावनेत अर्वाचीन देवगिरी-दौलतावाद हैं दंडकारण्याच्या सरहदीवर असल्याचे म्हटले आहे. यावरुन विदर्भांतर दण्डकारण्यांतच प्रथम आर्योंनी दक्षिणेत वसाहत केली.

जरी महाराष्ट्र हा आर्योंनी सर्वोत शेवटीं व्यापलेला प्रदेश होय, तरी आर्योंनी तो इतर कोणत्याहि वसाहती-पेक्षां अधिक पूर्णपणे पादाकांत केला. पूर्वींप्रमाणे येथेहि त्यांनीं मूळच्या रानटी रहिवाशांस जंगलांत, डोंगर-दण्डांत हांकून लावले व त्यांपैकीं कांहीना आपल्यांत सामील करून घेतले. उत्तर हिंदुस्थानांतील भाषांप्रमाणेंच मराठी ही संस्कृतपासून निघालेली आहे. या वोलीच्या प्राचीन प्रतिनिधि ज्यांना आपण मानू अशा महागाढी, शौरसेनी, मागधी, पाली या भाषांत मूळ संस्कृत उच्चाराचे वरेच विकृत विकार आढळतात व हे विकार कांहीं थोड्याशा ठोकळ नियमाने झालेले आहेत. या प्राकृत शब्दांच्या उच्चारांत असा फरक कां व कसुक्सा पडत गेला हैं संगणें फार कठीण आहे; कारण ही क्रिया अतिशय हळुहळू पण वराच काटपर्यंत अविरत चालू असते. उच्चारांशिवाय इतरहि फरक या भाषांतून एवढ्या अवधीत व्यावयास पाहिजे होता, पण तसा फरक झालेला दिसत नाही; कारण त्या संरक्षत-पेक्षां विशेष भिन्न आहेत असें नाहीं.

यावरुन या अपभ्रष्ट उच्चारांचे एकच कारण दिसते तें हैं कीं, आर्योंच्या सहवासांत राहणाऱ्या मूळ रानटी रहिवाशांना संस्कृत भाषा वोलावी लागली व ती त्यांना योग्य पद्धतीनें उच्चारात आली नाहीं व तेच अपभ्रष्ट विकृत उच्चार भाषेत रुद्ध झाले असावेत. संस्कृत भाषेत न आढळणारे कांहीं उच्चार व शब्द प्राकृत भाषेत आहेत यावरुन या सिद्धांतास पुष्टी भिन्नते.

यावरुन असें अनुमान निघते कीं, जसजसे आर्यलोक पुढे पुढे सरकत गेले तसतीसे त्यांचे व मूळ (रानटी) रहिवाशांचे संघर्षण होत जाऊन त्यांपैकीं वरेच आर्यात सामील केले गेले. ते आर्योंची भाषा शिकले पण त्यांनीं आपल्या मातृभाषेतील कांहीं उच्चारविशेष व कांहीं शब्द तसेच संस्कृतमध्ये छुसऱ्हन दिले असावेत. उत्तर हिंदुस्थानांतील आर्योंच्या वसाहतीपासून तहत मराठी प्रांतापर्यंत अशी स्थिति होती.

येणेप्रमाणे आर्योंना दंडकारण्यांत वसाहत करीपर्यंत पूर्ण यश आले. ते अधिकाधिक दक्षिणेकडे व पूर्व-समुद्र किनाऱ्याकडे वळले व त्या प्रदेशांतील रहिवाशांत त्यांनीं आपली संस्कृति व भाषाहि पसरविण्याचा उपक्रम केला. पण त्यांना या बावर्तीत विशेष यश आले नाहीं. उलट आर्योंनाच या प्रदेशांतील मूळ रहिवाशांची भाषा व संस्कृति थोड्यांडी उच्चलावी लागली. दक्षिणेतील कानडी, तेलगु, तामील या भाषा संस्कृत भाषेहून अगदीं भिन्न आहेत व दक्षिणेतील कला उत्तरेकडील कलापेक्षां भिन्न आहेत, यांचे कारण हैंच होय. आर्योंचे हैं दक्षिणेकडील आक्रमण त्यांच्या उत्तरेकडील आक्रमणाप्रमाणे जोरकस कां होऊ शकले नाहीं यांचे कारण अगदीं उघड आहे.

उत्सर्वं आर्यांचा रानटी लोकांशींच संबंध आला त्यामुळे त्यांचेवर आर्यसंस्कृति व आर्यभाषा हा आर्यांना सहज लादतां आल्या. परंतु दक्षिणेकडील या नव्या वसाहतीची स्थिति अगदीच उलट होती. येथे आर्यांच्या आक्रमणाच्या अगोदर-पासूनच मुसुंघटित समाज व राज्ये अस्तित्वात होतीं. द्राविड लोकांत शितपक्लेची वाढ पुष्करन झाली होती ही गोष्ट, दक्षिणेतील भव्य शिल्पकांमें यांवरून प्रतीत होते, एवढैच नव्हे तर कलिंगादि देशांतील लोकांनी ज्या पूर्वेकडे वसाहती केल्या व स्याम वर्गे देशांत अंकोरवात, अंकोरथोम सारखीं भव्य मंदिरे उभारली त्यांवरून स्पष्ट होते. रामायणांतील मार्गे सागित्रेल्या सुग्रीवाच्या उत्तान्यांत दक्षिणेकडील चोल, पांड्य, केरल इ. देशांचा उल्लेख आहे. त्याप्रमाणेच पांड्यांच्या राजधानीचा दरवाजा सुवर्णांने व रत्नांनी शृंगारलेला होता इ. उल्लेख आहे. तसेच सेतुबंधनाचें काम नल या वानरांने केले ही गोष्टहि लक्षात घेण्यासारखी आहे. इतर संस्कृत ग्रंथांतूनहि या देशांचा, त्यांतील लोकांचा व राजांचा निर्देश आहे.

महाराष्ट्राची भाषा:—रा. राजारामशास्त्री भागवत आपल्या मराठ्यांच्या संबंधाने चार उद्भारांत मराठीचे वर्चस्व प्रतिपादन करतांना म्हणतात कीं, ‘शेषं महाराष्ट्रिवत्’ हैं प्राकृतप्रकाशाचें अगदीं शेवटलें सूत्र, ‘बाकी सर्व मन्हाठी भाषेप्रमाणे शौरसेनी भाषेचे नियम आहेत असें समजावें’ हा या सूत्राचा अर्थ होय. ज्यांस आपण ‘बालभाषा’ म्हणतों त्यांमध्ये पूर्वीच्या काळीं ‘शौरसेनी’ ही होती. ‘शौरसेन’ म्हणजे मथुरामंडळ. या प्रांताची जी भाषा ती शौरसेनी. उच्च जातीच्या व कुलीन त्रिया नाटकांत हीच भाषा वोटत.

शौरसेनी भाषेची एक प्रकृति जशी संस्कृत तशीच दुसरी प्रकृति ‘महाराष्ट्री’ उर्फ अति प्राचीन मराठी असें कात्यायन म्हणतो. शौरसेनीपासून पैशाची व मागधी निशात्या. तर मग सर्व बालभाषांचे मूळ प्राचीन मन्हाठी असा सिद्धांत करण्यास प्रत्यवाय नाही. ‘गाथांची’ भाषा महाराष्ट्री असें आलंकारिक म्हणतात. यावरून गाण्याची भाषा प्राचीन काळीं ‘महाराष्ट्री’च होती असें म्हणावें लागतें.

कात्यायनाच्या शेवटच्या सूत्रांतील महाराष्ट्री व प्राकृत हे शब्द जवळ जवळ पर्याय आहेत. प्राकृत = प्रकृतेः आगतम्। प्रकृतिश संस्कृतम्। अदी ब्राह्मण पंडितांनी व्युत्पत्ति केली आहे. पण सर्व प्राकृत शब्द कांहीं संस्कृत भाषें-तून आलेले नव्हत यांत संशय नको. तशांत ‘प्रकृति’ शब्दहि संस्कृताचा वाचक नाही. कात्यायनास जर ही प्राकृत शब्दाची व्युत्पत्ति पसंत असती तर ‘शेषं महाराष्ट्रिवत्’ हैं सूत्रच त्याने रचलें नसतें शौरसेनीची प्रकृति संस्कृत हैं तर त्याने प्रथमच सांगितलें आहे. तेव्हां प्राकृत यांतील मूळचा शब्द ‘पाअड’ होय. ‘पाअड भाषा’ = प्रकट भाषा. कारण पाअड शब्दाच्या जवळजवळ संस्कृतात प्रकट हा शब्द येतो. अर्थात् सर्व लोकांचा ध्यवहार व दल्खणवलण जीत चालतं ती प्रकट = प्राकृत भाषा होय. अर्थात् संस्कृत भाषा सर्वसाधारण नव्हती. ब्राह्मणांनी आपल्या बुद्धिप्रभावाने जिला धर्मभाषेचे संस्कृत = तकतकीत रूप दिलें ती संस्कृत, या शब्दावरोबर मेल दिसावा म्हणून कांहीं काळाने, ‘पाअड’ या शब्दाचें प्रकट याएवजीं प्राकृत असें रूप रुढ झालें. त्यावरून प्राकृत या शब्दाचा अर्थ दररोज पाहण्यांत येणारे = क्षुल्लक असा झाला. प्राचीन काळींहि प्राकृत ही स्वतंत्र भाषा होती. कारण वेदांगापैकीं दिसेंत ‘प्राकृते संस्कृते चापि’ असा उल्लेख आहे. तेव्हां महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी व पैशाची या सर्व जितक्या पाअड भाषा होत्या तितक्या प्राकृत झाल्या व या प्राकृत भाषांचे ‘प्राकृतप्रकाश’ नांवाचें ध्याकरण कात्यायनाने प्रथम लिहिले. त्याप्रमाणे इंग्रीजी भाषेच्या मातृस्थानाच्या मान संकसन भाषेस (अीक, लॅटिन इ. भाषांस न मिळता) मिळाला आहे त्याच्यप्रमाणे शौरसेनीच्या मातृपदाचा मान संस्कृत इ. भाषांस न देतां एकट्या प्राचीन ‘मराठीस’ दिला पाहिजे. एव्हांच्या मराठीची आई अति प्राचीन मराठी, जीस ‘महाराष्ट्री’ असें कात्यायन म्हणतो ती अर्वाचीन मराठीचीच नव्हे तर अर्वाचीन गुजराठी व हिंदी या भाषांचीहि जननी आहे असें यावरून रा. रा. भागवत म्हणतात. ब्राह्मणांच्या संबंधाने योद्देबहुत संस्कृत शब्द आंत शिल्पे म्हणून मराठीची संस्कृत ही आई होणे शक्य नाही. या महाराष्ट्राच्या दोन प्रकृति होते. एक प्रकृति म्हणजे संस्कृताचे पूर्वलूप ज्यास त्यांनी आपल्या ग्रंथांत ‘मानवी रूप’ म्हणलें आहे तें आणि दुसरे ‘पोट, चुक, भुल’ असे शब्द जीतून आले ती ‘दानवी’ = द्राविडी प्रकृति होय. संस्कृताचें जे ‘आर्थ’ रूप त्याचा कोणत्याहि मराठीशीं विलक्षुल जयजनक भाष नाहीं.

उलट १. रा. राजवाडे म्हणतात कीं, ‘मूळचा एक अत्यंत प्राचीन आर्य समाज. त्यापासून दुसरा एक आर्य समाज झाला. ह्या दुसऱ्या आर्यसमाजपासून वैदिक व प्राचीन महाराष्ट्रक समाज झाला. वैदिक समाजापासून

संस्कृत भाषा बोलगारा समाज झाला. आणि प्राचीन महाराष्ट्रसमाजापासून अर्वाचीन महाराष्ट्रसमाज झाला. हा अर्वाचीन महाराष्ट्रसमाज म्हणजेच महरडु वसाहतवाल्यांचा समाज. कविता करणे मंत्रद्रष्टे असे जे शिष्ट क्रषि ते वैदिक व संस्कृत भाषा बोलत. गणधारींत राहणारे उच्च क्षत्रिय व त्या नगराध्यक्षांच्या आश्रयाने राहणारे उच्च शिष्ट ब्राह्मण प्रथम वैदिक व नंतर संस्कृत भाषा वापरीत. नगरापासून दूर राहणारे जे ग्रामकूट, विषयकूट, व राष्ट्रकूट म्हणजे पाटील, देशमूळ व सरदेशमुख त्यांना उच्च ब्राह्मणांची व क्षत्रियांची भाषा परिचित नसे. ते अहमिमपक्षांची जुनी भाषा बोलत. हा प्रकार सध्यांही आपण पाहतो. (पुण्यासारख्या शाहरांतील ब्राह्मण व मराठे जी शिष्ट मराठी भाषा बोलतात ती शिष्ट मराठी भाषा, खेड्यांतील पाटील, देशमूळ, ब्राह्मण यांच्या बोलण्यांत येते.) तोच प्रकार अर्डीच हजार वर्षांपूर्वी महरडुंच्या भाषेचा होता. खेड्यांतील पाटील कुळकप्प्यांच्या मराठी भाषेला शिष्ट मराठी भाषेचा अपभ्रंश म्हणून किंत्येक वैय्याकरणी हलगार्जीपाणीने नांव ठेवतात. परंतु ही निवळ अवास्तव निदा आहे. खेड्यांतील पाटील कुळकर्णी वर्तमान शिष्टमराठीचा अपभ्रंश बोलत नाहीत, तर जुन्या मराठींतील रूपै बोलत असतात. उदाहणार्थ, ‘करत्यात, जनूं, इवलें, वाइच,’ हीं रूपै वर्तमान शिष्ट मराठीचे अपभ्रंश नव्हत; हीं रूपै जुनीं मराठी आहेत. त्याप्रमाणेच प्राचीन काळीं वैदिक भाषेची भाता जी अहमिम भाषा तींतील रूपै प्रांतींतील व खेड्यांतील हे राष्ट्रक किंवा राष्ट्रिक किंवा रडुक किंवा रडु लोक बोलत. ही प्राचीन महरडु भाषा घेऊन महरडु वसाहतवाले दक्षिणारण्यांत शिरले; व नवीन वसविलेल्या गांवांचीं नांवें आपल्या बोलींतील लकडीप्रमाणे उच्चारूं लागले.

महरडु क्षत्रिय एकटेच वसाहत करण्यास गेलेले नव्हते. त्यांनी आपल्यावरोबर आपले पुरोहितहि नेलेले होते. हा पुरोहितांपैकीं जे सुशिक्षित व शास्त्रसंपन्न होते ते अर्थात् पाणिनीय संस्कृत भाषेतील उच्चाराप्रमाणे बोलत, केंद्राहिं ब्राह्मणांची संख्या अत्यल्य पडल्यामुळे व क्षत्रियादि लोकांची संख्या वेसुमार जास्त असल्यामुळे महरडु उच्चारांचा पगडा अतोनात वाढला. व सध्यां आपणांस ऐकूं येतात तशासारखे उच्चार प्रचलित झाले. ह्या प्राचीन महाराष्ट्री भाषेचा प्रपञ्च पाणिनीने केलेला नाही. तसेच तिसऱ्या वैदिक भाषेच्या पूर्वज ज्या दुसरी व पहिली वैदिक भाषा त्यांचा निर्देशहि पाणिनीने केला नाही. पाणिनी हा कांहीं ऐतिहासिक निरुक्तकार नव्हता. त्यांचे काम प्रचलित शिष्ट, संस्कृत भाषा व वेदभाषा त्यांचे व्याकरण रचण्यांचे होते. पूर्व, पश्चिम व उत्तर दिशांकडील देशांत शिष्टांच्या बोलण्यांत जे रूपभेद येत ते त्यांने काळजींने नमूद करून ठेवले. अशिष्ट जे खेड्यवळ त्यांच्या ग्राम्य भाषेकडे त्याने जाणून किंवा नेणून लक्ष्य दिलेले नाहीं. वाकी पाणिनीच्या काळीं संस्कृत भाषेवरीज इतर सोदर प्राकृत भाषा प्रचलित होत्या यांत विलकूल संशय नाहीं. पाणिनीच्याहि पूर्वी प्राकृत भाषांना व उच्चारांना म्लेच्छ ऊर्फ असपृष्ठ भाषा व उच्चार म्हणण्याची चाल होती. ब्राह्मणांनी म्लेच्छ उच्चार करू नये, असे इशारेहि ब्राह्मणग्रंथांतून पाणिनीच्या पूर्वीच दिले गेले होते. या सर्व विवेचनाचा इत्थर्थ इतकाच कीं, महरडु वसाहतकार वैदिक भाषेची सोदर जी प्राचीन प्राकृत महाराष्ट्री भाषा ती बोलत.’

आतां आपण वर पाहिलें आहेच कीं, आर्याचा विस्तार जसजसा दक्षिणेत होत गेला तसेतसा त्यांचा अनेक असंस्कृत राष्ट्रजातींशीं संवंध येत गेला. आर्याच्या आगमनापूर्वी येथे कोणत्याच लोकांची वस्ती नसून दण्डकारण्य वैगरे भाग केबळ निर्मनुप्य होता असें म्हणैं स्युक्तिक दिसत नाहीं. अगस्ति-कथेमध्ये किंवा राम दण्डकारण्यांत राहिला असरां त्याचा शब्दर-राक्षसादि लोकांशीं व नंतर वानर, कृष्ण वैगरे लोकांशीं संवंध आला वैगरे गोष्टीवरून येथे मनुष्यवस्ती पूर्वीपासून असली पाहिजे. अर्थात् उत्तरेकडे आर्यावर्त, कीकट वैगरे भागांत ज्या राष्ट्रजातींची वस्ती होती त्यांपैकीं या जाती निराळ्या असल्या पाहिजेत व त्यांचीं नांवे प्राचीन ग्रंथकारांस अपरिचित असलीं पाहिजेत या गोष्टी खन्या आहेत; पण येथे मनुष्यवस्ती असून त्यांची प्राथमिक अवस्थेतील एखादि भाषा असली पाहिजे व त्यांच्या दैनिक गरजा भागविणाऱ्या वरतूचे निदर्शक शब्द त्यांच्या भाषेत असले पाहिजेत या गोष्टी निर्विवाद होत. तसेच आर्यांचे दक्षिणेत आगमन निरनिराळ्या वेळीं व निरनिराळ्या मार्गांनीं व संधींनीं होत गेल्यामुळे मध्यंतरीं असलेल्या सर्व प्रकारच्या लोकांशीं, भाषांशीं व परिस्थितींशीं त्यांचा निरनिराळ्या वेळीं संवंध आल्यामुळे, त्यांच्या राहणीवर, आचारविचारांवर व भाषेवर अनेक प्रकारच्या भिन्नकालीन मिन्न गोष्टींचा संस्कार झाला असला पाहिजे. संस्कृत भाषेवरहि द्राविड भाषांचा संस्कार कांहीं बाबतीत झाल्याचें आम्ही दाखविलेच आहे. (म. श. को., वि. २, प्रस्तावना पृ. ५९ पुढे) प्रत्यक्ष संस्कृत भाषेत मूर्ख्यवर्ण व कंवल, लांगल, लिंग, नीर इत्यादि शब्द

कोल द्राविड भाषांतून गेले आहेत. याकरितां महाराष्ट्रांत अखेरीस स्थायिक होऊन राहणाऱ्या व राष्ट्रस्वरूप पाचणाऱ्या लोकांची भाषा ही अनेक लोकांच्या व भाषांच्या भिन्नकालीन संस्कारांनी बनलेल्या भाषेचे स्वरूप पावली असली पाहिजे व तसे अनेक विशेष तिच्यामध्ये आढळतात. कांहीं निःयाच्या व्यवहारांतील प्राथमिक गरजा भागविणाऱ्या वस्तूचीं नांवे आपणांस संस्कृतेतर भाषेपायून बनलेलीं आज मराठीमध्ये प्रचलित असलेलीं आढळतात. म्हणून आर्यो-पादून इतरांनीं जरी त्यांची भाषा मुख्यतः घेतां तरी आर्यांनींहि इतर असंस्कृत लोकांच्या भाषेतील कांहीं शब्द व लकडी घेऊन संस्यांची आपली मराठी भाषा बनविली ही गोष्ट स्पष्ट आहे. मराठी भाषेची ही बनावट कशी होत होत गेली हें पुढील विमागाच्या प्रस्तावनेत आम्ही दाखविणार आहों.

महाराष्ट्रांतील ग्रंथः—आतां या महाराष्ट्रांतील प्रचलित मराठीची जी प्रकृति महाराष्ट्री तीमधील वाङ्याचा थोडक्यांत परिच्य कूरू घेऊ. ज्याप्रमाणे संस्कृत वाङ्यांत त्याचप्रमाणे प्राकृत वाङ्यांतहि महाराष्ट्र व विदर्भ यांनी मोठी कामगिरी बजावली आहे. प्राचीन प्राकृत वैयाकरण वरहूनच यांने चार प्राकृत भाषांचे वर्णन केले आहे; शौरसेनी, महाराष्ट्री, मागधी, व पैशाची. यांपैकीं शौरसेनी म्हणजे मथुरेकडील, मागधी म्हणजे वहर-कडील, हें सर्व पाश्चात्य व पौरस्त्य विद्वानांना मान्य आहे. महाराष्ट्री म्हणजे महाराष्ट्रांतील प्राकृत असें बन्याच विद्वानांचे म्हणणे आहे. परंतु होनेल यांचे म्हणणे असें आहे कीं, महाराष्ट्री म्हणजे महाराष्ट्र देशाची भाषा असा अर्थ नव्हे, तर महाराष्ट्री हें नांव त्या प्राकृत भाषेला केवळ स्तुत्यर्थ दिलेले आहे (मोळ्या राष्ट्राची भाषा). तें मोर्ऱे राष्ट्र म्हणजे दुआय व राजपुताना हा प्रदेश होय. ग्रीष्मसंनवेंहि असें म्हणणे आहे कीं, महाराष्ट्री व हळूंची मराठी यांचा निकट संबंध आहे हें अजून सेद्ध झालें नाही. देशाच्या किंवा लोकांच्या नांवावरून भाषेला नांव देण्याची पद्धत सार्वत्रिक आहे. यावरूनच महाराष्ट्री ही महाराष्ट्राची भाषा असली पाहिजे असें दिसें. परंतु याळा पुष्ट देणारी आणखीहि कांहीं प्रमाणे आहेत. ‘महाराष्ट्रश्यां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः। सागरः सूक्तिरस्तानां सेतुवंशादि यन्मयम् ॥’ दंडी-काव्यादश, १. ३४. दंडीने म्हटल्याप्रमाणे ही महाराष्ट्री प्राकृत भाषांत इतकी ऐष्ट होती कीं, पुढे उंदे उंदे तिचे महाराष्ट्री हें नांव जाऊन तिला नुसर्तीच प्राकृत म्हणूं लागले उ. ‘प्राकृत संस्कृत मागध पिशाच भाषाश्च शूरसेनीच । पष्टोऽत्र भूरिभेदो देश विशेषादप्रभ्रशः ॥’ रुद्रट, काव्यालंकार २. १२. या ठिकाणीं वरहूचीने वर्णिलेल्या मागधी, शौरसेनी व पैशाची ह्या त्याच नांवांनी प्रचलित आहेत व संस्कृत व अपभ्रंश ह्या निराक्याच असल्यामुळे प्राकृत म्हणजे महाराष्ट्रीच होय. लक्ष्मीवराने आपल्या पद्भाषाचंद्रिकेत ‘तत्र तु प्राकृतं नाम महाराष्ट्रोऽद्वयं विदुः ।’ असें म्हटले आहे. तथापि महाराष्ट्री ही भाषा पाली किंवा अर्धमागधीप्रमाणे कोणत्याहि पंथाची धर्म-ग्रंथांची भाषा नसल्यामुळे केवळ महाराष्ट्री भाषेत असें प्राकृत वाञ्छी फारसें आढळत नाही. सेतुवंश, सतशती व कर्पूर-मंजरी हेच महाराष्ट्रीमधील उपलब्ध असलेले प्रमुख ग्रंथ होत. सेतुवंश हा ग्रंथ महाराष्ट्रांत आहे म्हणून दंडीचे मत आहे. या ग्रंथाचा कर्ता प्रवरसेन म्हणून होता असें हर्षचरित्रावरून कल्तै. वाणभट्ट प्रवरसेनाची इतकी स्तुति करतो आहे यावरून तो वराच पूर्वी झाला असला पाहिजे. हा प्रवरसेन कोण हें निश्चित नाही. राजतरंगिणीत काश्मीरचा प्रवरसेन म्हणून एक राजा होता, असें सांगितले आहे. तोच या ग्रंथाचा कर्ता असावा असें कांहींचे म्हणणे आहे. या ग्रंथाच्या कांहीं हस्तलिखित प्रतीत कालिदासानें तो केलेला आहे असा मजकूर आहे. म्हणून तो ग्रंथ कोर्टे लिहिण्यांत आला हें निश्चितपणानें सांगतां येत नाहीं.

हाल किंवा सातवाहन याचा प्राकृत सुभाषितांचा ‘सप्तशती’ म्हणून एक ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. हाहि ग्रंथ प्राचीन आहे. बाणानें या ग्रंथाची स्तुति केली आहे. सातवाहन कुलांतील राजांपैकीं सिरिपुळुमायि हा विदर्भ देशाचा राजा होता हें वर उल्लेखिलेल्या नाशिकच्या लेण्यांतील उत्तान्यावरून कलेल. त्या शिलालेखांत पुळुमायीला सातवाहन कुलाच्या यशाची प्रतिष्ठापना करणारा असें म्हटले आहे. आतां सप्तशतीचा कर्ता सातवाहन कोणता हें जरी निश्चित नसले तरी हा ग्रंथ नर्मदा नदी, विंश व गोदावरी यांच्यामध्ये कोठेतील लिहिला गेला असावा यांत कांहीं संशय नाहीं. या ग्रंथांत गोदा नदीचा उल्लेख दहा बारा वेळां, विष्यपर्वताचा सहासात वेळां, नर्मदेचा तीनदां, तापी नदीचा एकदां याप्रमाणे आला आहे. नर्मदा नदी एवं नद्यांमध्ये ऐष्ट आहे असें म्हटले आहे,

यावरून वर म्हटल्याप्रमाणे सप्तशती हा ग्रंथ महाराष्ट्रांत लिहिण्यांत आला व त्याची भाषा ही महाराष्ट्री आहे; म्हणून प्राचीन महाराष्ट्री ही महाराष्ट्राची भाषा होती. शिवाय त्या सप्तशतीत हल्लीच्या

मराठीत सांपडणारे अनेक शब्द बहुतेक जसेच्या तसेच सांपडतात. उ० भण्डण = भांडण, बोलिस्सम् = बोलेन, वाहळजं = वाहुले, वेळहल = वेल्हाळ, वइ = वई, संशाडि = सांगाढी, सांगड, इ.

कर्पूरमंजरीचा कर्ता राजशेखर याला त्या ग्रंथाच्या हस्तलिखित प्रतीत अनेक ठिकाणी महाराष्ट्रचूडामणी असें म्हटलेले आहे. त्याचा पण जा अकालजलद यालाहि राजशेखरानेंच आपल्या बालरामायणांत महाराष्ट्रचूडामणी असें म्हटले आहे. कर्पूरमंजरीतील श्लोक महाराष्ट्रीय आहेत. ह्या ग्रंथांत अनेक शब्द हळीच्या मराठीत आढळतात तसे आले आहेत. उ० पकवाउजज (पखवाज), दिल्ल = दिला, इ. यानंतर आपणांस ज्ञानेश्वरकालीन व महानुभावी वाङ्मयांस प्रारंभ ज्ञात्याचे आढळते व तत्कालीन भाषेचे स्वरूप ज्ञानेश्वरी, विवेकसिंधु व महानुभावी ग्रंथांत दृष्टीस पडते.

महाराष्ट्रांतील प्राचीन राजवंश:—पुराणांतरी निर्देशिलेल्या राजवंशांपैकी मौर्यवंश हा अति प्राचीन होय. या राजवंशाचा मूळ पुरुष चंद्रगुप्त असून या वंशांत एकूण दहा राजे ज्ञात्याचा पुराणांत उल्लेख आहे. डॉक्टर कर्ने यांच्या मर्ते या वंशाच्या राजवटीस लिं. पूर्व ३२२ व्या वर्षी प्रारंभ ज्ञाता. मौर्यांची सत्ता महाराष्ट्रावर अस्थावहल अशोकाचीं शिलाशासने याच्या चारी बाजूस आढळतात यावरून अनुमान निश्चित. या घराण्यांतील शेवटचा राजा बृहद्रथ यास त्याचा सेनापति शुंगवंशीय पुष्यमित्र किंवा पुष्यमित्र यांने ठार करून शुंगवंशाची गादीवर स्थापना केली. या वंशानें खिस्तपूर्व १८५ पासून खिस्तपूर्व ७३ पर्यंत एकूण ११२ वर्षे राज्य केले. या अवर्धीत या वंशाचे एकूण दहा राजे झाले. पण या वंशाच्या राजवटीचा शेवटच्या ४५ वर्षांतील राज्यकारभार कण्व किंवा काण्वायन या घराण्याकडे असावा. कारण आंघ्रभृत्यासंवंधीच्या पुराणांतील उल्लेखांत ‘सिंधुक आंघ्रभृत्य कण्व वंश व उरलासुराला शुंग वंश यांचा निःपात करून पृथ्वीवर राज्य करील’ असें म्हटलेले आहे. शिवाय कण्वांचा शुंगवंश म्हणूनहि उल्लेख आहे. त्यावरून असें दिसते कीं मराठेशार्हींतील पेशव्यांप्रमाणे शुंगांतरै कण्ववंश राज्यकारभार पाहूं लागला. पेशव्यांप्रमाणे कण्वहि ब्राह्मण होते या गोष्टीमुळेहि वरील तर्कास पुष्टी मिळते. कण्व वंशाच्या या ४५ वर्षाच्या कारकीदींत चार राजे झाले. सिंधुक किंवा सिप्रक किंवा शिशुक नांवाच्या आंघ्रभृत्यानें कण्वांचा पाडाव करून दक्षिणेत आंघ्रभृत्यांचा किंवा शातवाहनांचा अंमल वसविला. या वंशाची कारकीद खिस्तपूर्व ७३ पासून इ. स. २१८ पर्यंत होती. मध्यंतरी कांहीं काळ या वंशाच्या राजवटीवर शकांनी आक्रमण करून साधारणपैणे ५३ वर्षे राज्य केले होते. त्यापैकी क्षहरात नहपान व त्याचा जांवई उषवदात यांचा उल्लेख नाशिक व जुन्नर येथील लेखांत आढळतो. या आंघ्रभृत्य घराण्यांतील सिंधुक किंवा सिंधुक, कृष्ण, शातकणी, गोतमीपुत्र, पुलुमायी, यज्ञर्ती व मढरिपुत्र इत्यादि राजांचा शिलालेखांत उल्लेख आहे. याच राजवटींत गुणाङ्काचा बृहत्कथानामक पैशाची भाषेतील ग्रंथ व हालाची महाराष्ट्रमधील सत्तशती अस्तित्वांत आली. आंघ्रभृत्यांच्या नंतरच्या तीन शतकांचा इतिहास जवळ जवळ अशात आहे. त्यावहल एवढेच म्हणतां येईल कीं, इ. स. तिसऱ्या शतकाच्या शेवटापासून तों सहाय्या शतकाच्या शेवटापैर्यंत राष्ट्रकूटांचा अंमल असावा; कारण सहाय्या शतकाच्या प्रारंभी चालुवयांचे राज्य स्थापन झाले व तें चालुवयंशीय जयसिंह यांने राष्ट्रकूट वंशांतील कृष्ण राजाचा पुत्र इंद्र याचा पराभव करून स्थापन केले असें मिरज, येऊर, येथील ताम्रपटांवरून दिसते. या राष्ट्रकूट राजांपैकी पुढील नांवे प्राचीन लेखांत आढळतात. दुर्गाराज (५७०), गोविन्दराज, स्वामिकराज, टचराज, युधासुर, दंतिवर्मन, इन्द्र (पृछकराज), गोविन्द (पहिला), कर्क (पहिला), आणि इन्द्र (पहिला ७३०). जयसिंह चालुवयांनंतर रणराग व त्यानंतर त्याचा पुत्र पुलकेशी हा गादीवर वसला. हा महान पराक्रमी राजा होऊन गेला. याचे पूर्ण नांव सत्याश्रय श्री पुलकेशी वल्लभ महाराज असें होते. त्यानंतर कीर्तिवर्मा, मंगालिश, दुसरा पुलकेशी, विक्रमादित्य १ ला, विनयादित्य, विजयादित्य, दुसरा विक्रमादित्य, दुसरा कीर्तिवर्मा असे अकरा राजे इ. स. ७५३ पर्यंतच्या कालावधींत झाले. या सुमारास राष्ट्रकूट वंशानें पुन्हां उचल खाऊन त्या वंशांतील राजा दंतिदुर्ग यांने चालुवयांवर आक्रमण करून राष्ट्रकूटांच्या राजवटीस प्रारंभ केला. राष्ट्रकूट वंशाच्या इ. स. ७४५ ते ७९३ पर्यंतच्या अमदानीच्या काळांत दंतिदुर्ग, कृष्णराज, गोविंद (दुसरा), ध्रुव, गोविंद (तिसरा), शर्व किंवा अमोघवर्ष, कृष्ण (दुसरा) किंवा अकालवर्ष, जगतुंग (दुसरा), इंद्र (तिसरा), अमोघवर्ष (दुसरा), गोविंद (चौथा), अमोघवर्ष (तिसरा), कृष्ण तिसरा, खोटिक व कळाळ असे अनुक्रमानें वीस राजे होऊन गेले. या शेवटच्या कळाळ राजास चालुवयंशीय तैलपानें इ. स. ९७३च्या सुमारास जिंकून दक्षिणेत पुन्हां चालुवयांचे सामाज्य स्थापिले,

तैलपानंतर सत्याश्रय, विकमादित्य, जयसिंह, सोमेश्वर इत्यादि दहा राजे या वंशांत इ. स. ११८९ पर्यंतच्या काळांत झाले. शेवटचे राजे दिवसेंदिवस दुवळे बनावशास लागले; त्यामुळे मांडलिक राजांनी त्यांच्याविहृद वंड पुकारण्यास सुखावात केली. अशा मांडलिकांवैरीच कलचुरी वंशाचे राजे होत. यांचा मूळ पुरुष जोगमाचा पुत्र पेरमादि हा तिसऱ्या सोमेश्वराचा मांडलिक होता (इ. स. ११२८). यानंतरचा विजेत हा जगदेकमळाचा मांडलिक व पुढे तिसऱ्या तैलाचा सेनापति होता. हा इ. स. ११६१त स्वतंत्र होऊन कल्याणी येथे यानें आपली राजधानी केली. याची स्त्री पद्मावती दिचा भाऊ प्रसिद्ध लिंगायत वसव यानें याचा खून केला. यानंतर सोमेश्वर हा गादीवर आला व त्यानंतर संकम, आहवमळ व सिंघण या त्याच्या तिघां भावांपासून होयशल बलाळ दुसरा यानें हें राज्य घेतले (इ. स. ११८३-४). चालुक्यांची कौटुंबिक भांडणे त्यांच्या दुवळेणास कारणीभूत होऊन अखेरीस यादववंशीय पांचव्या भिलमाने हक्कहक्क दक्षिणेतील एक एक प्रांत पादाकांत करून, इ. स. ११८९च्या सुमारास यादवांचे साम्राज्य स्थापिले. यादववंश हा मूळचा उत्तरेत मथुरेस राज्य करीत होता. तो कृष्णाच्या काळीं द्वारावतीचा किंवा द्वारकेचा राजवंश झाला. याच वंशांतील सुवाहु नांवाच्या बलाळ राजाचा मुलगा दृढप्रहार यानें प्रथम दक्षिणेत चंद्रादित्यपूर किंवा चांदवड या गांवानजीक आपले लहान राज्य इ. स. ७५४च्या सुमारास स्थापिले होते. पुढे या वंशांतील बलाळ राजा भिलम (पांचवा) यानें चालुक्यांचा बीमोड करून स्वतःस राज्याभिषेक करून देवगिरी किंवा दौलताचाद येथे राजधानी नेली. दृढप्रहारासून भिलमापर्यंतच्या सुमारे ४३७ वर्षांच्या काळांत या वंशाचे तेवीस राजे झाले. भिलमानंतर त्याचा मुलगा। जैत्रपाल हा गादीवर बसला व त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा सिंघण यानें सर्व दक्षिणभर यादवांची सत्ता स्थापून गुजरातहि आपल्या अंमलाखालीं आणला. सिंघणानंतर त्याचे नातू कृष्ण व महादेव यांनी अनुक्रमे इ. स. १२४७ ते १२६० व १२६० ते १२७१ पर्यंत राज्य केले, महादेवानंतर त्याचा पुत्रण्या रामचंद्र किंवा रामदेव हा इ. स. १२७१त गादीवर बसला. याच महादेव व रामदेव राजांचा प्रधान हेमाद्रि किंवा हेमाडपंत नांवाचा विद्वान ब्राह्मण होऊन गेला. यानेच मराठींतील मोडी लिपी अस्तित्वांत आणली. यानें चुरुवर्गी चिंतामणि नांवाचा चारही पुष्पार्थांचे सांगोपांग विवेचन करणारा ग्रंथ लिहिला. रामदेव राजाच्याच कारकीर्दीत मराठींतील कविश्रेष्ठ श्रीज्ञानेश्वरमहाराज उदयास आले व त्यांनी मराठी भाषेतील अत्यंत बहुमोल असा ज्ञानेश्वरी-नामक ग्रंथ रचिला. ज्ञानेश्वरीच्या शेवटीं श्रीज्ञानेश्वरांनी रामदेव राजाचे ‘येथ यदुवंश विलास। जो सकळकळा निवास। न्यायानें पोषी क्षितीश। श्रीरामचंद्र॥’ इ. ओव्यांनी गुणवर्णन केले आहे. रामदेवावर पुढे इ. स. १२९४मध्ये अह्माउद्दिन खिलजी यानें स्वारी केली व त्याचा पराभव करून त्याला खंडणी देण्यास लावले, येथूनच पुढे हक्कहक्क महाराष्ट्रांतील हिंदु साम्राज्याला उतरती कठा लागून यवनांच्या अंमलास सुरुवात झाली. अर्वाचीन काळाचा इतिहास सर्वीस विश्रुतच आहे.

शातवाहनानंतर कांहीं काल महाराष्ट्रावर एका महाराष्ट्राची सत्ता असत्यांचे कान्हेरी लेण्यांतील लेखावरून दिसते. यांनी आपला स्वतंत्र शक सुरु केला होता व त्या शकांतील २४५ व्या वर्षी लिहिलेला वरील लेख आहे. या लेखांत स्त्रकूट असें नांव आहे. तै वहुतेक राष्ट्रकूट असावै. व हें एखादे स्थानिक रक्ती, महाराष्ट्री अथवा मराठे कुल असून आंध्रभृत्यांच्या काळांत त्यांचे मांडलिक असावै, असें डॉ. भांडारकर म्हणतात. रा. कृ. पां. कुलकर्णी हे त्यास त्रैकूटक वंश असें म्हणतात. विदर्भ देशावर इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकापासून सहाज्या शतकापर्यंत वाकाटक धराण्यांचे राज्य होते. व यांनी आपल्या राज्याचा विस्तार महाराष्ट्राच्या व्याच मोळा भागावर केला होता. या धराण्यांतील राजांसंबंधी अंजडा वैगैरे लेण्यांतील लेखांवरून माहिती मिळते. याची राजधानी चांद्याजवळील भद्रावती उर्फ भांदक ही असावी. या धराण्यांत विध्यशक्ति, प्रक्षेप (पहिला), गौतमीपुत्र, रुद्रसेन (पहिला), पृथ्वीसेन (पहिला), हृदसेन (दुसरा) व प्रवरसेन (दुसरा) इत्यादि राजे झाले. प्रवरसेन (दुसरा) यास दोन पुत्र होते. त्यांपैकी पहिल्यास देवघेण नांवाचा पुत्र होता. व देवघेणास हरिघेण नांवाचा पुत्र होता. दुसर्या प्रवरसेनाचा दुसरा पुत्र नरेंद्रसेन यास पृथ्वीघेण या नांवाचा पुत्र होता. यांपैकी दुसरा रुद्रसेन यानें चंद्रगुप्त दुसरा याची वर्हीण प्रभावती गुप्ता हिंद्याशीं विवाह केला होता व तिचीं कांहीं दानपत्रे उपलब्ध आहेत. यांच्यानंतर विदर्भावर राष्ट्रकूटांची सत्ता स्थापित झाली व त्यानंतर चाढुक्य आले, वाकाटकांच्या

अमदार्नीतच समुद्रगुप्तानें दक्षिणेवर स्वारी केली. तो दक्षिणेत देवराष्ट्रे येथपर्यंत जाऊन तेरें त्यानें सागरेश्वर देवालयाची स्थापना केली. रघुवंशांतील रघुदिग्विजयवर्णन याच स्वारीवरून केले अस्त्याचा कांहींचा तर्क आहे.

दक्षिण महाराष्ट्रांत कोल्हापूर येथे शिलाहारांचे राज्य महावाचें होते. यांयापैकीं भोज (इ. स. १०९८) हा फार प्रस्त्यात राजा होऊन गेला. या घराण्याचा मूळ पुरुष जतिग हा असून त्यानंतर नायिवर्मा (नायिम), चन्द्रराय, जतिग (दुसरा), गोंक, मारसिंह, भोज, बळाळ, गंगरादित्य (इ. स. ११०९-११२५), दिजदा-दित्य (विजयार्क ११४२-११५३), व भोज (दुसरा) (इ. स. ११७८-१२०९) हे राजे होऊन रेले.

प्राचीन महाराष्ट्रांतील सामाजिक स्थिती:—फार प्राचीन काळापासून हिंदु समाजाचे चातुर्वर्ण्य हें एक वैशिष्ट्य मानले गेले आहे. मूळचे चार वर्ण असून पुढे निरनिराक्षया धंबांमुळे अनेक जाती उत्पन्न झाल्या. राष्ट्रकूटांच्या वेळीं जाती व पोटजाती मिळून सोळांपेक्षां वऱ्याच जास्त असाव्या. कत्खणाचा गृहणप्रयावरून त्या ६४ अस्त्याचे दिसते. इन्वलुदर्दीवा हा मुख्य जाती सात अस्त्याचे सांगतो. ब्राह्मण, क्षत्रिय, सक्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, चंडाल आणि लहुद किंवा झक्या. धोवी, चांभार, गारुडी, बुरूड, नाविक, कोळी, पारधी, विनकरांतील एक विशिष्ट वर्ग हे अंत्यज म्हणून समजले जात. अस्पृश्यता आतांसारखी त्या वेळीहि तीव्र होती. अस्पृश्यांना राजदरबारांत प्रवेश नसे. राजे लोक त्यांना बाहेरील आंगणांत जाऊन भेटत असत. अस्पृश्यांशी भाषणहि दोषास्पद मानणारा एक वर्ग त्या वेळीहि समाजांत होता. ब्राह्मण केवळ वेदाध्ययन व विद्यादान यांनींच उपजीविका करीत असत असें नाही. वेदाध्ययन व विद्यादान करणारा ब्राह्मणांत एक वर्ग त्या काळीं होता. त्यानें निरनिराक्षया शाळा, विद्यापीठे चालवून विद्याप्रसाराचे कार्य करावे. कांहीं ब्राह्मण सरकारी नोकरींत शिरत व कांहीं वैश्यांना हाताशीं धरून अप्रत्यक्षपणे व्यापारादि धंदे करीत. श्रोत्रिय व प्रदशाळ्यसंपन्न ब्राह्मणांला कर माफ असत व त्यांना कायद्यानें देहांताची शिक्षा देता येत नसे. क्षत्रियांत, राजवंशांतील क्षत्रिय किंवा सक्षत्रिय व सामान्य क्षत्रिय असे दोन भेद असत. त्यांपैकी सक्षत्रियांना कायद्यानें देहांत शिक्षा देतां येत नसे. ब्राह्मणांप्रमाणे त्यांनाहि या शिक्षेएवजीं उजवा हात व डावा पाय तोडून टाकण्याची शिक्षा देत असत. ब्राह्मणांना वरील शिक्षेला जोडून डोळे काढप्याची शिक्षाहि देहांत शिक्षेएवजीं देत असत. क्षत्रियांनी निरनिराळे ज्ञ करण्याचा प्रचार विशेष नव्हता. त्यांना वेदाध्ययनाची परवानगी असावी. पण ताम्रपटांतील एकाहि लेखांत राजांचे गोत्र आढळत नाही. यावरून राष्ट्रकूटांच्या काळापासून क्षत्रिय धार्मिकदृष्ट्या हल्लूहल्लू वैश्य व शूद्र यांच्याच कोटीला धसरत जात असावेसे दिसते. वैश्य तर या अंम्लाच्या पूर्वीपासूनच शूद्रांच्या कोटीस मिळाले होते. वौधायन धर्मसूत्रांत त्यांचा दर्जा शूद्रांतकाच मानलेला आहे. ‘जर कोणी वैश्य किंवा शूद्र वेदाध्ययन करताना आढळला तर त्याची जीभ कापीत’ असें अलविस्ती म्हणतो. त्यांना आपल्काळी क्षत्रिय धर्म स्वीकारण्याची परवानगी होती. वरेचसे जैन वैश्यहि सैन्यांत नोकरी करीत. शूद्रांत सच्छूद्र व असच्छूद्र असे भेद मानीत. सच्छूद्रांना ब्राह्मणद्वारा पौराणिक मंत्रांनी श्राद्ध, संस्कार इ. करण्याचा अधिकार होता. शूद्रांचा दिजातीय वर्णांची सेवा हा धर्म या काळापूर्वीच नाहींसा होऊन त्यांनीं निरनिराळे किरकोळ धंदे व त्यापार उच्छवले व तशी त्यांना बुहद्यम, देवल, उशनस् या रम्यतीवून परवानगीहि अस्त्याचे दिसते. हुख्य मुख्य शातींतील प्रांतिक पोटमेद त्या वेळीं उत्पन्न झाले नव्हते. चौथा गोविंद राष्ट्रकूट या राजांनें उत्तर वंगालांतील पुंड्रवर्धन नगराहून आलेल्या ब्राह्मणासही भूमिदान केल्याचे सांगली येथील एका ताम्रपटावरून दिसते. अंतर्जीतीय अनुलोम विवाह विहित मानले जात. दायभाग व अशौच यांसंवर्धी समृतिनियमांवरून असले विवाह वरेच रुढ झाले असावेत असें दिसते. वाणभट्टाच्या पित्यानें ब्राह्मणी बायको असूनहि शूद्र ब्रह्मीशीं विवाह केल्याचा हर्षचरिताच्या दुसऱ्या उल्हासांत उल्लेख आहे. प्रतीहार वौकाच्या जोधपूरच्या शिलालेखांत हरिश्चंद्रासे एक ब्राह्मण व दुसरी क्षत्रिय अशा दोन विद्या होत्या असा उल्लेख आहे. परंतु असले विवाह या काळाच्या असेहीं असेहीस विशेष जनसंमत नस्त्याचे दिसते. आपरतंत्र व गौतम या रम्यतीं वौधायन सूत्रांनें विहित असलेले अंतर्जीतीय भोजन राष्ट्रकूटांच्या काळांत निषिद्ध समजले जाऊ लागले. एकत्र कुरुंबपद्धतीच सार्वातिक होती. परंतु विभक्त कुरुंबांची कांहीं उदाहरणे आढळतात. राष्ट्रकूट गोविंद तिसरा याच्या तोरखें येथील ताम्रपटांत दोन भावांना निरनिराळे हिस्से दिल्याचा उल्लेख आहे. चिक-बांगेबाडी येथील ताम्रलेखांत लळ आणि त्याचा भाऊ जज्जुक यांना निरनिराळे हिस्से दिल्याचा उल्लेख आहे. रामचंद्र .

राजाच्या पैठण येथील इ. स. १२७१च्या ताम्रलेखांतही वरील गोष्टीस रुक्ळं पुरावा मिळतो. मिताक्षरेतील वारसा हक्काचे नियम हे त्या वेळच्या रुढीवृहनच बदले असावेत असें दिसते.

मुलगा नसल्यास बायको अथवा मुली वारस समजल्या जात. ख्रियांना ख्रीधनाचा हक्क असे. मुलगा सोळा वर्षांचा झाला असतां विवाहाला योग्य मानला जात असे. मुलीचे लग्न ती वारा वर्षांची होण्याच्या आंतच करीत, राजघराण्यांतील मुली मात्र कृचित् त्रड्युस्नात झाल्यानंतर विवाहित होत असें संयोगितेच्या उदाहरणावृहन दिसते. मासे बहिणीशीं विवाह वराच रुढ असल्याचें दिसते. दुसऱ्या कृष्णाच्या मुलगा जगतुंग यानें मामाच्या मुलीशीं विवाह केला होता. चौथा इंद्र याचेंहि उदाहरण देण्यासारखें आहे. अर्थात् असले विवाह त्या काळीं शाळनिषिद्ध नव्हते व आतांहि नाहीत. कारण दाक्षिणात्यांत अद्यापहि असले विवाह प्रचारांत आहेत. राजघराण्यांशिवाय इतरत्र पडग्राची चाल नव्हती, व राजघराण्यांतहि ती उत्तरेकडील लोकांच्या अनुकरणाच्या बुद्धीनिं शिरली असावी. सती जाण्याची पद्धत काशमीरप्रमाणे इकडे सर्कीची नव्हती. ही पद्धत विशेषतः राजघराण्यांतच होती. बहुजन समाजांतून तिचा प्रसार झाला नव्हता. विधवावपनाची चाल त्या काळीं नव्हती. पण ती १७व्या शतकाच्या अगोदर अरितत्वांत आली असावी असें ठेव्हनिंयर यानें केलेल्या उल्लेखावृहन दिसते. खालच्या जारीशिवाय इतरत्र विधवांचा उनविवाह शिष्टसंमत समजला जात नसे. जमीन एकाच्या नांवावृहन दुसऱ्याच्या नांवावर घालणे इ. सारखे व्यवहार साक्षीदारासमक्ष होत, असें कांहेरी येथील बौद्ध संघास दिलेल्या भूमिदानासंदर्भीं शिलालेखावृहन दिसते. जमीन, गांवें इत्यादिकांच्या खात्यांच्या सरकारी कागदावर नेहमीचं साक्षी असत असें नाही. मात्र अस्तले दरतेवज सरकारदतरीं पुराव्यासाठीं ठेवीत असत. व जुने करार नवे करतांना त्यांचा उपयोग होत असे. जहागिरीचे, इनामाचे ताम्रपट वंशपरंपरा सांभाळून ठेवावे असा सरकारचा नियम असे व असे ताम्रपट दाखवितां न आल्यास इनामें इ. खालसा केलीं जात. तीन पिढ्यांच्या भोगवट्यानें मालकी हक्क आतांप्रमाणे त्या काळींही संपादितां येत असे. यावृहन धर्म-शाळांतील दिवाणी कायव्याचा भाग वराच्या तंकालीन व्यवहारांवरच उभारला गेला असला पाहिजे असें नीलकंठांचे म्हणणे खरें बाटते. मार्कों पोलो व इब्न बतूता या अनुक्रमे १३व्या व १४ व्या शतकांतील प्रवाश्यांच्या वर्णनांवृहन त्या काळापर्यंत हिंदु लोक घोतर नेसत व एक उपरणे पांघरीत असें दिसते. शिवलेले कपडे अरितत्वांत आले नव्हते. मार्कों पोलो यास संबंध मलबारांत अंगरखा कापतां व शिवतां येणारा एकहि शिंपी आढळला नाही. झामोरीनहि एक सैलसे उपरणे पांघरीत असे असें तो म्हणतो. ख्रियांतून मात्र शिवलेल्या चोळ्यांचा प्रधात असावा असें त्या काळच्या वाञ्यावृहन दिसते. अजंग्याच्या लेण्यांवृहन पुरुष डोकीला पागोर्टे अगर केटा घालीत असें दिसते. काशमीरांत मात्र राजपुरुषन डोक्याला कांहीं घालीत.

दाढी बाढविण्याचा प्रधात वराच रुढ असावा असें दिसते व बांबूच्या छऱ्या वापरण्यांत येत असत असें इतिंग या चिनी प्रवाशानें केलेल्या वर्णनावृहन दिसते. हीं कदाचित् आपणांस आज आढळणार्हे इरलीं असतील. राष्ट्रकृटांच्या काळानंतर आडनांवांची प्रथा अस्तित्वांत आलीसे दिसते. कारण राष्ट्रकृटांपर्यंतेच्या काळांत नामलेखांतून गोत्रांचाच उल्लेख करीत. यादव राजा कृष्ण याच्या वागेवाडी व वेंडेगिरी येथील ताम्रलेखांत पाढक, द्विवेदी, उपाध्याय, दीक्षित, पंडित, पटवर्धन, घलिसास, वेदार्थद, प्रसक्षसरस्वती हीं आडनांवे संपदतात. यांपैकी वर्णिचर्ची हळ्ळीहि आढळतात. हीं आडनांवे वरीचर्ची विवृत्तेच्या विवक्षित कक्षेचीं बांक होतीं व नंतर ती पिढीजाद परंरेने रुढ झालीं हें सहज लक्षांत येते. राजांच्या करमणुकीसाठीं दरवारी नर्तिका किंवा नटाहि असत. देवद्युर्भीचा प्रधात अकराव्या शतकापूर्वीपासून असावा. कारण राजेश्वराच्या देवलांतील अकराव्या शतकांतील शिलालेखांत राजराज यानें ४०० नर्तिका तंजावृह्या देवलांत पाठवित्याचा उल्लेख आहे. दसरा, रामनवमी, गोकुळाष्टमी, श्रीमग्न इत्यादि उत्सवांच्या वेळीं पौराणिक नाटके करण्याची प्रथा लोकप्रिय असून तिला राजाश्रयहि होता. राजे लोकांना शिकारीचा नाद होता व त्याकरितां ठिकठिकाणीं राखीव जंगलेहि होती. ग्रह-ज्योतिष व फल-ज्योतिष या शास्त्रांची विशेष प्रगति या काळांत झाली. फल-ज्योतिषावर लोकांची श्रद्धा दृढ होती. जैन लोकांवरहि या शास्त्रांचा पगांडा वराच होता. अपराजित देव, महामंडलेश्वर, गोत्रुणरस या शिलाहार राजांनीं तर स्वतःला ‘शनिवारविजय’ हें उपरद मोळ्या अभिमानानें, शनिवारीहि आम्ही जय मिळवितों हें दर्शविण्याकरितां, लावून घेतले होतें. धाशिवाय शकुन अपशकुन इत्यादिकांवर लोकांची व राजांचीहि श्रद्धा असे. देवादिकांना नवस करण्याची प्रथा

रुढ असून 'बनहड्डीच्या कोशिराजानें आपल्या प्रजेस रोगराई व इतर त्रास झाल्यास आपण देवाचें दर्शन कर्हींहि घेणार नाहीं असे देवास धाक घातल्याचा उछेल सौंदत्तीच्या एका रुद्ध शिलालेखांत आहे. हातांत जिवंत सर्प धरून पातित्रल्याचा व सच्चापित्रल्याचा प्रभाव दावविण्याची रुद्धी होती. स्वतःस किंवा राजास पुत्रप्राप्ती होण्याकरिता एकादा मनुष्य देवतेस स्वतःचे शीर अर्पण करण्याचा नवस करीत असे. शरीरानें जरठ व दुर्वल झालेले लोक केळ्हां केवळ तीर्थक्षेत्रीं जाऊन स्वतः जलसमाधि घेत किंवा जाळून घेत. अर्थात् वरील प्रकार सरसहा रुढ होते अशी कल्पना करून घेऊ नये.

शिक्षणः—त्या काळीं शिक्षणाचा प्रसार सार्वत्रिक नव्हता. ब्राह्मण व वैश्य या दोन वर्णपैकीच लोक विशेषतः शिकत. ब्राह्मण साधारणपणे वेदशास्त्रादिकांचे शिक्षण घेत व वैश्य लोक हिंदूव ठिशेव इ, मासुली शिक्षण घेत. वैश्यांचा शिक्षणापेक्षां व्यावहारिक अनुभवावरच विशेष भर होता.

व्याकरणशास्त्रांत पारंगत असलेल्या ब्राह्मणांस विद्वत्तेच्या दृष्टीने विशेष मान होता. सरकारी न्यायखात्यांत हुद्याची नोकरी पाहिजे असल्यास धर्मशास्त्राचे सांगोपांग ज्ञान अवश्य होतें. मोठमोळ्या देवालयांना जोडलेल्या मठांतून, ब्राह्मणांना दिलेल्या अग्रहारांतून, खाजगी विद्यालयातून उच्च शिक्षणाची सोय केली जात असे. शिवाय खेड्यां-पाड्यांतून खाजगी शिक्षक नेमून गांवठी शाळा चालवीत. या शिक्षकाला धान्याचे रूपानें वेतन देत व विजया दशमी-सारख्या सणाच्या दिवशीं दक्षिणा मिळे. असल्या शिक्षकाला मासुली वैद्यकीय ज्ञान व अर्ज आणि दस्तऐवज लिहिण्याचे ज्ञान असे व या जोड धंद्यांनीहि त्याच्या प्रवंचास वरीच मदत होई.

प्राचीन महाराष्ट्राची आर्थिक स्थितिः—व्यापार, उद्योगधंदे, शेती व परदेशावर आक्रमण होण्याच पूर्वीच्या काळांतील राष्ट्राच्या संपत्तीचीं साधने होतीं. देशाची तात्कालीन प्राकृतिक स्थिति ही जवळ जवळ हुद्याच्या सारखीच असल्यानें हुद्याचीच निसर्गसंपत्ति पूर्वीही होती है साहजिकच आहे. गुजरात, बंहाड व खानदेश हे प्राप्त कापसाच्या निपजीकरितां प्रसिद्ध होते. भडोच वंदरांतून वरेंचेसे सूत व कापूस निर्यात होत असल्यावहूल प्राचीन ऐतिहासिक उछेल आहेत. शिवाय गुजराथ व ठाणे या प्रांतांतून नीळहि निर्यात होत असे. वारा व तेरा या शतकांत ठाणे व सैमूर येथेनुसुंगधी द्रव्यांची निर्गत होत असे. महाराष्ट्रांत बाजरी, ज्वारी, व गल्विताचीं धान्यांची हीं मुख्य असून कर्ना-टकांत या पिकांविरीज कापूसहि होत असे. कॉकणांत आतांप्रमाणेच सुपारी, नारळ विपुल होत असून म्हैसूरमध्ये चंदन, साग व टेंभुरणी यांची निपज अतोनात होत असून त्यांची निर्गतहि इतिहासपूर्वकालापायुन विश्रुत आहे. भडोच वंदरांतून तांवे परदेशीं जात असे. कडप्या, वळारी, चांदा, बुलदाणा, नरसिंगपूर, अहमदनगर, विजापूर व धारवाड येथेही थोड्यावहूत प्रमाणावर खाणींतून तांवे काढीत असल्यावहूल शोध लागला आहे. पूर्वी तांव्याची किंमत हुद्यापेक्षां वरीच महाग होती. १७ व्या शतकांत तीं हुद्यांच्या पांचपट होती है लक्ष्यांत ठेवण्यासारखे आहे. सोन्याच्या व तांव्याच्या किंमतीचे परस्परप्रमाण १०:४८ है होतें तेंच हुद्यां १०:१५०० आहे! यावरून पूर्वी तांवे किंती महाग होतें याची कल्पना होईल. कडप्या, वळारी, कर्नुल, गोवळकोळा येथे अगदीं अलीकडच्या कोळापर्यंत हिंच्यांच्या खाणी होत्या. राष्ट्रकूटांच्या काळांत मालवेड, व यादवांच्या काळांत देवगिरी ह्या जवाहिरांच्या पेठा म्हणून प्रसिद्ध होत्या. वर्षे विणण्याचा धंदा हा सर्वांत मोळ्या प्रमाणावर होता व भडोच व द्रविड देशांतून वरेंच कापड परदेशीं जात असल्या-वहूल पेरिपलसमर्थ्ये उछेल आहे. मीन्हगर, उज्जैन, गुजराथ, पैठण, तगर, हीं या धंदांचीं मुख्य टाणीं होतीं व यांपैकीं वर्णांचीं १७ व्या शतकापर्यंतही विणकामावहूल प्रसिद्ध होतीं. ठाणे व वारंगळ हीं कापडाची निपज व निर्यात यांकरिता आणि वन्हाड व वन्हाणपूर हीं शुभ चिट्याकरिता १३ व्या शतकांत प्रसिद्ध होतीं व तीं अरब-स्तान, पोलंड, कायरो, तुर्कस्तान, इराण येथे जात असत असे मार्कों पोलो म्हणतो. पैठण है रेशमी कापडाकरिता प्रसिद्ध आहे व होतें है पैठणी या दक्षिणेतील विशिष्ट वस्त्रवाच्यक नामावरून सिद्ध होतें.

तेवश्या शतकांत महाराष्ट्र व दक्षिण गुजराथ या देशांत कातडीं कमावण्याचा धंदा इतक्या मोळ्यां प्रमाणावर चालत असे कीं अरबस्तान व इराण या देशांत गलवर्तेंचीं गलवर्तें भरू हीं कमावलेलीं कातडीं पाठवीत असत असे मार्कों पोलो वर्णन करितो. दौलतावाद व नंदुरवार यांच्या आसपासच्या प्रदेशांतील लोक त्यांच्या कला-नैपुण्यावहूल प्रसिद्ध असल्याचे इब्न बतूता सांगतो. दक्षिण गुजराथ व उत्तर महाराष्ट्र या प्रांतांत निळया व लाल घामड्याच्या सुंदर व कलाकुसरीने युक्त व कलावर्तूने निरनिराळीं चिंगे काढलेल्यात्याह्या चटथा तथार होत असत असे

मार्कों पोलो म्हणतो. म्हैसूरची हत्तीविषयी प्रसिद्धी होती व तें त्या काळीहि हस्तिदंताच्या व्यापाराद्वाले प्रसिद्ध असावें. भडोच व कल्याण हीं निर्यातीची मुख्य बंदरे होतीं. पुढे खंबायत हें नवीन बंदर झाल्यानें भडोच येथील दलणवळण जरा कमी झाले. शिवाय सोपारा, नवसारी, ठार्णे, सैमूर, दामोळ, जयगड, देवगड, मालवण हीं किनान्यालगतच्या जलमार्गानें होणाऱ्या व्यापाराचीं बंदरे होतीं. या सर्व बंदरांतील सरकारचे जकातीचे उत्पन्न बरेच मोठे असावें.

भडोच बंदरांत, मोत्ये, खजूर, सोने, गुलाम, शिसे, टिन, सुरमा, इटालियन मद्य, सोन्या चांदीचीं नार्णी इत्यादिकांची आयात वरीच होती. शिवाय घोड्याचीही आयात मोठ्या प्रमाणावर होती. सर्व दलण-बळण बैलगाड्यांनी चाले. सतराच्या शतकांतील बैलगाड्या चांगल्या व आरामशीर व फ्रान्स, इटली या देशांतील गाड्यांपेक्षां किंती तरी चांगल्या होत्या असे टेव्हर्निअरने वर्णन केले आहे. अर्थात् या देशांतील पुराणप्रियता लक्ष्यांत घेतल्यास यादवपूर्वकालींही वरील वर्णनापेक्षां त्या कांहीं कमी दर्जाच्या असतील असे म्हणतां येणार नाहीं. बैलगाड्यांशिवाय डोंगराळ मुलखांतून बैल व घोडे यांच्यावर मालाची बाहुतुक होत असे. असला उमाणांचा धंदा कहून मुलाबालांसह गांवोगांव फिरणाऱ्या पोटजाती त्या वेळीं बन्याच होत्या. त्या काळीं सडका थोड्या असाव्यात व डोंगरांतून त्या अगदीं नसाव्या, त्यामुळे अशा दुर्गम ठिकाणीं मालाची बाहुतुक विनचाकी गाड्यांतून होत असे, असे पेरिलसमध्ये पैठण ते भडोच या मार्गाच्या केलेल्या वर्णनाबरून दिसते. देवघरीचे व्यवहार कांहीं अंशी पदार्थाच्या विनियमानें किंवा अदलाबदलानें व कांहीं अंशीं नाण्यांनी होत. सरकारहि आपला बसूल कांहींसा द्रव्यरूपानें व कांहीं धान्यरूपानें, क्वाचित् सर्व बसूलहि धान्य इत्यादिकांच्या रूपानें घेत असे. द्रम, सुवर्ण, गद्यांक, कलंजु, कासु हीं सोन्याच्या निरनिराळ्या चलनांचीं नावें आढळतात. क्वाचित् द्रम हें नाहीं रुप्याचेंहि असल्याचें आढळतें, यांच्या बजनांसंबंधीं निश्चितपणे माहिती जशी उपलब्ध असाव्यास पाहिजे तशी नाहीं; तरीपण साधारणपणे द्रम, कलंजु व गद्यांक हीं अनुक्रमे $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, व $\frac{1}{8}$ तोळा बजनाचीं असावीत असे म्हणतां येईल.

व्यापार व उद्योगांच्यास आवश्यक अशा पेढया, सनदी मंडळी किंवा महाजनमंडळांचे चालवीत. प्रत्येक धंद्यांत असे महाजनमंडळ आंत्रेभूत्यांच्या काळावासून ठिकठिकाणीं असे. व धंद्यांतील सर्व अडचणी दूर करणे, धंगावर योग्य तें नियंत्रण घालणे, धंगासाठीं उमेदवार तयार करणे इ. कामे हीं मंडळे करीत. प्रत्येक धंद्यांत असे महाजनमंडळ असे. रोखीच्या कर्जावर साधारणपणे शेंकडा १२ ते १५ टक्के ध्याजाचा दर असे; पण धान्य इत्यादिकांच्या रूपानें दिलेल्या कर्जावर तो क्वाचित् शे. ५० पर्यंतहि आढळतो. त्या काळीं खालील पदार्थांच्या, साधारण मानानें, खालील कोष्टकात दर्शविल्याप्रमाणे किंमती होत्या असे म्हणतां येईल.

तांदूळ	१ रुप्यास	३२ शेर	मोहरी	१ रुप्यास	५ शेर
चांगलें तूप	„	२ $\frac{1}{2}$ शेर	केळीं	१ पैशास	१०
तेल	„	२ $\frac{1}{2}$ शेर	बेलदोडे	१ रुप्यास	३ शेर
झाली	„	२५ शेर	गाय	प्रत्येकीं १ रुप्या दोन आण्यांस	
मीठ	„	७५ शेर			
दहीं	„	२४ शेर	म्हैस	„ २ $\frac{1}{2}$ रुपये.	

अन्नसत्रांतून ब्राह्मण इ.कांच्या जेवणाकरितां धान्यरूपानें, द्रव्यरूपानें, दिलेल्या खर्चाच्या ताप्रलेखीय उल्लेखावरून दर माणसीं जेवणाचा खर्च किंती येत असेल याचा अंदाज करतां येतो. उत्तम चोळाच्या कारकीदांतील एका ताप्रलेखांत 'अन्नसत्रांतील २५ ब्राह्मणांच्या १ वर्षाच्या जेवणाकरितां ९३ $\frac{1}{2}$ कलम तांदूळ' (भाजीपाला, तेलतूप, इ.कांच्या खर्चांसह) असा उल्लेख आहे. यावरून चांगल्या प्रतीच्या एक वेळच्या जेवणाचा वार्षिक खर्च त्या वेळच्या किंमतीने १९ रु. पर्यंत येईल. अर्थात् एक वेळच्या साध्या जेवणाचा वार्षिक खर्च याच्या निम्मे यावा. एखाद्या मोळ्या संस्कृत विद्यापीडांतील अध्यापकास ५० निवर्तन किंवा २५० एकर जमिनीच्या उत्पन्नाइतका पगार असे. हा पगार सामान्य ब्राह्मणाच्या उत्पन्नाच्या वीसपट, आणि लेडेगांवांतील संस्कृत शिक्षकाच्या पगाराच्या

दसगठ होता, असें साधारण अनुमानानें सांगतां येईल. तंजावर येथील राजराज याच्या लेखावरून एका मंदिरांतील नोकरांच्या पापारावद्दल खालील माहिती मिळते. तीवरून त्या काळज्या नोकरांना मिळणाऱ्या वार्षिक वेतनाची थोडीशी कल्पना येईल.

हुद्दा		बेतन
हिंदौवेनीस	२००	कलम = ८० मण तांदूळ
सुतार (चांगल्यापैकीं)	१५०	" = ६० "
पहारेकी	१००	" = ४० "
पाणक्या	६०	" = २४ "

धार्मिक स्थिति:—मौर्यांच्या राजवटीत वौद्धधर्माचा वराच उत्कर्ष झाला. परंतु त्यानंतर शुग घराण्याच्या अमदार्नीत हिंदुधर्माच्या पुनरुज्जीवनास सुरवात झाली व त्याची प्रगति राष्ट्रकूटांच्या अंमलापर्यंत सारखी चालू होती. सिंधमध्यें मात्र वौद्धधर्म आढळ्या शतकापर्यंत ठिकून होता असें चचनाम्यावरून दिसते. वंगाळमध्यें तर वाराव्या शतकांत मुसलमानांचा अंमल प्रस्थापित होईपर्यंत वौद्धधर्म भरभराटीत होता. दक्षिणेत वौद्धधर्मांच्या ऐवर्जीं जैन धर्मांचे प्रावल्य असलेले आढळतें व त्यावर हिंदुधर्माच्या पुनरुज्जीवनाचा फारसा परिणाम झालेला आढळत नाही. या पंथाची विशेष प्रगति वाराव्या शतकांत गुजरायेत कुमारपालाच्या कारकीर्दीत हेमचंद्र वैगर्णीं केलेली आढळते. वौद्ध व जैन धर्मांचे कांहीं काळ्यायेत जरी विशिष्ट ठिकाणीं प्रावल्य दिसून आलें तरी या मध्ययुगीन काळांत हिंदुधर्मांची वरीच प्रगति व सुधारणा होत असलेली स्पष्ट दिसते. हिंदुधर्माचा जरी विशेष पुरस्कार तत्कालीन राजे लोक करीत असलेले दिसतात, तथापि गुप्त राजांच्या अमदार्नीत वौद्धधर्मांची विशेषच चलती असावी असें फाहिअन याने केलेल्या वर्णनावरून व तत्कालीन सारनाथ वैगरे ठिकाणाच्या शिल्पकामावरून दिसते. तथापि या कालापासून वौद्धधर्मास उतरती कठा लागून सातव्या शतकांत तिचे परिणाम स्पष्ट दिसून लागले. मध्यंतरीं हर्षराजानें जरी वैद्ध धर्मांचा पुरस्कार केला तरी हयुएनतंसंग हिंदुस्थानांत आला त्या वेळीं त्यास पूर्वीं वौद्धधर्मी असलेले पंजाब व उत्तर संयुक्तप्रांत हे पूर्णपणे हिंदु वंचस्वाखालीं गेलेले आढळले. वौद्धांचीं कोसांवी, ध्रावस्ती, कुसीनगर, वैशाली वैगरे तीर्थक्षेत्रे नष्ट झालेलीं किंवा हिंदुधर्मीयांनी व्यापिलेलीं आढळलीं. प्रत्यक्ष मगधांतहि वौद्ध धर्मांचे वर्चस्व राहिलेले नव्हते. तद्वत्तच वौद्ध धर्मांचीहि समजूत आपला धर्म लेवकरच नष्ट होणार अशी असल्याचे ह्युएनतंसंग व इतिंग यांनीं नमूद करून ठेवलेले आढळते. दक्षिणेत व कर्नाटकांत वौद्धधर्मांचे प्रावल्य विशेष कर्धीच नव्हते. या प्रांतांत पाखंडी लोक राहतात म्हणून फाहिअन दक्षिणेत आला देखील नाही. उत्तर महाराष्ट्रांतील वाकाटक राजे हिंदुधर्मांचे पुरस्कर्ते असून त्या घराण्याच्या संस्थापकांनी अभिषेष, अश्वेष, वैगरे यश केले होते व त्यांचे वंशज केवहांहि बुद्धांचे अनुयायी नव्हते. चालुक्य घराण्यांतीलहि राजे हिंदुधर्मी असून अभिच्छयन, वाजपेय, अश्वेष, बहुसुवर्ण इत्यादि यश केल्याचा ते अभिमान वाढगीत. यामुळे वौद्धधर्मास साहजीकच उतरती कठा लागली. ह्युएनतंसंग यानें कौंकणांत मुमारै शंभर वौद्ध मठ असल्याचे नमूद केले आहे. महाराष्ट्रामध्येहि वहुतेक इतकीच संख्या असावी. एकंदर दक्षिणेत सातव्या शतकांत दहा हजारापेक्षां अधिक वौद्ध नसावेत.

जैन संप्रदाय मात्र हिंदु धर्मांच्या पुनरुज्जीवनकाळीहि ठिकाव धरून राहिला होता. यांचे कारण या धर्मांचा करंव, चालुक्य व प्रथिम गंग या घराण्यांतील राजांनी पुरस्कार केला हें होय. तसेच राष्ट्रकूट घराण्यांतीलहि वरेचसे राजे व त्यांचे प्रतिनिधी व सेनापती जैनसंप्रदायी होते. तसेच समंतभद्र, अकलंकदेव, विद्यानंद, माणिक्यनंदी, प्रभाचंद्र, जिनसेन, गुणचंद्र व पंप इत्यादि साधु व ग्रंथकार यांनीहि या पंथाच्या उत्कर्षास वरीच मदत केली.

सामाज्यतः: या मध्ययुगीन कालामध्ये लोकांत परधर्मांतवदल सहिष्णुता असलेली आढळते. क्वचित् कांहीं ठिकाणीं परधर्मांचीं वर्णने शंकरदिग्बज्य, चचनामा वैगरे ग्रंथांत आढळतात. परंतु या गोष्टी अपवादात्मकच होत. पांचव्या शतकापासून सामाज्यतः निरनिराळ्या देवता हीं एकान्व परमेश्वरांचीं भिन्न रूपे असून त्यांच्या अनुयायांनी परस्परांचा द्रोह करू नये अशी शिकवण पुराण-ग्रंथांतून आढळते. याचा परिणाम जनतेच्या मनावर झालेला आढळतो. कदंब घराण्यांतील कृष्णवर्मा यानें स्वतः अश्वेष केला असून एका जैन मठासहि देणगी

दिल्याचें आढळते, तसेच हर्ष स्वतः बौद्ध असून सूर्य व शिव यांची पूजा सार्वजनिक रीत्या करतांना आढळतो. गुजराथेतील कर्क सुवर्णवर्ष स्वतः शैव असून नवसरी येथील एका जैन विहारास एका क्षेत्राची देणी देतो. अमोवर्व पहिला स्वतः जैन असून महालक्ष्मीस आपल्या हाताचें बोट देऊन संतुष्ट करतांना आढळतो. दंतिवर्मी स्वतः हिंडु असून बौद्ध विहारास एक गांव देतो; सुलगुंद येथील बहाळवंशी ब्राह्मण राजा जैन मठास एक शेत देतो (इ. स. ९०२). सौंदर्ती येथील रडांचे लेख या बावर्तींत महत्वाचे आहेत. महासामंत पृथ्वीराम यानें एक जैन देवालय बांधल्याचा उल्लेख आहे (सुमारे ८७५ इ. स.). याचा नातू जैन होता. परंतु त्याचा नातू हिंदुधर्मी असून आपल्या त्रैविद्य गुरुस वारा निर्वर्तने भूमि दान करतांना आढळतो. सर्व धर्मांस समटृष्णीने पाहणारेहि कांहीं राजे वैगेर आढळतात. वेळर येथील जयसिंहाच्या लेखामध्ये (इ. स. १०२२) अकादेवी, जिन, बुद्ध, अनंत या सर्व देवतांची उपासना करतांना आढळते. तिने त्रिपुरुष (ब्रह्मा, विष्णु, महेश) देवतेचे देवालय बांधल्याचा उल्लेख आहे. एका लेखांत राजाच्या आजेने नागवर्मा यानें जिन, विष्णु, ईश्वर आणि सत्पुरुष यांचे देवालय बांधल्याचा उल्लेख आढळतो (सोमेश्वर १ ला याचा वेळगावे येथील लेख इ. स. १०४८). एका ठिकाणी तर शैव लोकांनी तारा व बुद्ध यांच्या देवाल्याकरिता देणगी दिलेली असून त्या लेखाच्या प्रशस्तीमध्ये जैन मुर्नीद्राची स्तुति केली आहे (दबल, ११ शतक).

यांसारखींच उदाहरणे आपणांस उत्तरेमध्येहि आढळतात. कनोज येथील गढवाल राजा गोविंदचंद्र हा शैव असून त्यानें कुमार देवी या बौद्ध राजकन्येशी ल्या लाडून शावस्ती येथील जेवनांतील बौद्ध भिक्षुकरिता सहा मांवें दिली होती. वंगालचा राजा मदनपाल स्वतः बौद्ध असून आपली राणी चित्रमतिका हिला महाभारत सांगणाऱ्या ब्राह्मणास एक गांव दान देतो. यावरून सामान्यतः लोकांची अशी समजूत झालेली दिसते की, हिंदू, जैन किंवा बौद्ध या तिन्ही संप्रदायांत संस्कृतिदृष्ट्या भेद नसून कोणीहि आपल्या मताप्रमाणे इष्ट तो पंथ अनुसरावा. या पंथाच्या तत्त्वज्ञानामध्ये थोडा फार फक्त असला तरी सामान्यतः अंतर्गत साम्य आढळते. शंकराचार्याच्या अद्वैत वेदांतावर नागार्जुनाच्या शून्यवादाचा परिणाम वराच झालेला आहे ही गोष्ट सामान्यतः सर्वमान्य आहे. व शंकराचार्यांनी प्रतिपादन केलेली तत्त्वे त्याच्या मूलमध्यमकारिकेमध्ये पूर्वीच नमूद केलेली आढळतात. शैव व वैष्णव यांमध्ये तर यापेक्षांहि अधिक सहिष्णुता वसत असून राष्ट्रकूटांच्या दानलेखांत शिव व विष्णु या दोहोंची प्रथम स्तुति केलेली आढळते. सलोतगी येथे दहाव्या शतकांत ब्रह्मा, विष्णु, महेश या त्रिमूर्तींचे देवालय बांधलेले आढळते. तसेच करगुदी येथे शंकर, विष्णु व भास्कर यांचे एक दक्षिण आढळते.

ही परमतसहिष्णुता महंमदीयांच्या बावर्तींहि आढळून येते. पश्चिम किनान्यावरील बंदरांत व्यापाराच्या निमित्तांने पुष्कल महंमदी येत असत, त्यांस प्रार्थनेसाठी जुम्मामशीदहि बांधण्यास परवानगी दिलेली आढळते.

या मध्यकालीन हिंडु धर्माच्या पुनरुज्जीवनाचा परिणाम आपणांस उपासना, तत्त्वज्ञान व आचार या दीन स्वरूपांत झालेला आढळतो. कुमारिल भट्टांनी श्रौत धर्म अथवा यज्ञसंस्थेचे पुनरुज्जीवन केले. परंतु वास्तविक ही प्रथा पतंजलीपासून सुरु असून कुमारिल हा तिचा अखेरचा पुरस्कर्ता होय. पतंजलीचा समकालीन पुष्यमित्र शुंग यानें दोनदा अश्वेष यज्ञ केला होता. या बाब्याची अथवा पूर्वमीमांसा संप्रदायाची परंपरा शबरस्वामी, प्रभाकर वैगेर बृतिकारांनी चालविलेली आढळते. तिसन्या शातवाहन राजाची विघवा नयनिका हिंने अश्वेषादि अनेक यज्ञ करविल्यांचा उल्लेख आढळतो. वाकाटक घराण्याचा संस्थापक प्रवरसेन यानेंहि यज्ञ केल्याचा उल्लेख वर केलाच आहे. गुप घराण्यांतील दोन सप्तांनी अश्वेष यज्ञ केल्याचे उल्लेख आढळतात. तसेच एका चालुक्य राजानेंहि यज्ञ केल्याचा दाखला मिळतो. परंतु ही यज्ञांची परंपरा फार दिवस चालली नाही. बौद्ध व जैन धर्माच्या संसर्गमुळे लोकांच्या मनावर आहसा व सन्यास यांचा पगडा वराच बसला होता व त्यामुळे श्रौत धर्म मार्गे पद्मन स्मार्त धर्माचा पुरस्कार सुरु झाला. अत्रिस्मृतिमध्ये तर धर्मशास्त्रास सोङ्ग येदास अनुसरणारा मनुष्य एकवीस वेळां पश्चिमीनीत जातो असे म्हटले आहे (५०३५४). यावरून यज्ञसंस्था मार्गे पडली होती असे दिसते. अलिवस्तीनेंहि यज्ञ-समारंभ कचित् होत असल्याचें नमूद केले आहे.

मध्ययुगीन तत्त्वज्ञानपरंपरेला ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकांत रचलेल्या ब्रह्मसूत्रापासून प्रारंभ झालेला दिसतो. या संप्रदायानें जैन व बौद्ध तत्त्वज्ञानाशी वराच लढा चालविला व इ. सनाच्या तिसन्या शतकांत ब्रह्मसूत्रांस सांप्रतचं

स्वरूप प्रात ज्ञाले. अनेक ग्रंथकारांनी या सूत्रांचे विवरण केले. परंतु त्यांचा महत्त्वाचा पुरस्कर्ता आद्य श्रीशंकराचार्य हा होय. यांचा जन्म केरळ प्रांतातील असला तरी त्यांचे कार्य सर्व भरतखंडावर परिणामकारक झाले. यांनी कर्म-मार्गप्रेक्षा संयास श्रेष्ठकर होय असें प्रतिगादन केले व श्रौतकर्मांनी केवळ चित्तशुद्धि होते असें प्रतिगादिले. हे तत्त्वज्ञान यज्ञास प्रतिकूल असलेल्या लोकांच्या मनोभूमीवर फारच परिणामकारक झाले. तथापि शंकराचार्यांनी उपदेशिलेलेया संयासमार्गाचा लोकांच्या मनावर फारसा परिणाम झाला नाही व शंकराचार्यांनी बद्रिकेश, पुरी, शृंगेरी व द्वारका या चार ठिकाणी मठ स्थापन केले व त्यांचेमागून आणखी कांही ठिकाणी मठ स्थापन झाले. आज धार्मिक बावर्तींत या मठांस वरीच सत्ता प्रात झालेली दिसते. परंतु बागव्या शतकापर्यंत या मठांकडे तशी सत्ता असल्याचे आढळत नाही व जगदुरु ही पदवीहि केवळ शंकराचार्यवाचक असल्याचेहि दिसत नाही. याप्रमाणेच या पीठाकडे धर्मशास्त्रसंवर्धी निर्णय देण्याची व समाजनियमन करण्याची सत्ताहि त्या काळी असल्याचे दिसत नाही. हिंदु राजांच्या अमदार्नींत हे कार्य सरकारचे असूत त्याकरितां विनयस्थितिस्थापक, धर्माकृत, धर्मग्रधान किंवा पंडित या नंवाचे अधिकारी नेमलेले असत. शुक्रनीतिमध्ये कोणते आचार शास्त्रविरुद्ध आहेत तें पाहण्याचे व त्याप्रमाणे राजास कथन करण्याचे काम पंडितांचे आहे असें वर्णन आढळते (२. ९८-१००). स्मृतीमध्ये हे कार्य विद्रान् लोकांच्या परिषदेचे आहे असें सांगितलेले आढळते. पेशव्यांच्या काळीहि विवादित प्रश्नांचा निर्णय करण्याचे काम पंचांकडे सोपवीत असत व पंचांचा निर्णय पेशवे किंवा त्यांचे न्यायाधिकारी अमलांत आणीत असत. हिंदु राजे नष्ट झाल्यानंतर मुसलमानी राज्यांत धर्मशास्त्रनिर्णयाचे काम पीठाकडे आले असें दिसते.

आतां या मध्यकालामध्ये सामान्य लोकांचा धार्मिक आचार काय होता तें पाहू. सामान्यतः या कालांतील धर्माचे स्वरूप स्मार्त पौराणिक होते असें म्हणतां येईल. स्मृतीमध्ये पंचमहायज्ञांचे विवेचन केलेले आढळते व त्यांस पूर्वीच्या श्रौत यज्ञांचे स्थान भिठालेले दिसते. या वेळचे ब्राह्मण सामान्यतः स्मार्त अभिहोत्र पाळीत असलेले आढळतात. पूर्वीच्या स्मृतिकालीन आचारामध्ये व या काळच्या निवंधग्रंथांच्या आचारामध्ये फरक झालेला दिसून येईल.

मनु व याज्ञवल्य यांच्या मर्ते दिवसांतून एकदां स्नान व दोन वेळ संध्या आणि पंचमहायज्ञ विहित दिसतात. निवंधग्रंथांमध्ये दिवसांतून तीन स्नाने केलीं पाहिजेत असा आदेश आढळतो. मध्यकालीन स्मृतींतील विवाने या दोहोंच्यामध्ये आढळतात. शाखस्मृतींत एकच स्नान तर दक्ष, कात्यायन व वैयाप्रपाद स्मृतींत दोन स्नाने विहित आहेत व हे दुसरे माध्यान्य काळी करावयाचे आहे. तेराव्या शतकांत मार्कों पोलो याने मलवारांतील हिंदु श्रीपुरुष दिवसांतून दोनदां स्नाने करतात असें नमूद केले आहे, तर आलिघरणीने ब्राह्मणांने तीनदां स्नान केले पाहिजे असा नियम असल्याचे लिहिले आहे. त्याचप्रमाणे संध्या ही प्रथम सायं व प्रातःकाळीच करण्याची पद्धत होती. परंतु आत्रि वगैरे स्मृतींमध्ये या काळांत ब्राह्मणांनी तीन वेळ संध्या करावी असे आदेश आढळतात. व तीच गोष्ठ निवंधांमध्येहि दिसून येते. यावरून स्मार्त आचार या वेळीं जास्त व्यापक व वंधनकारक होत असलेला दिसून येतो. याच सुमारास ब्रतांचीहि वाढ फार झालेली असून तीं अधिक लोकप्रिय झालेलीं दिसून येतात. या ब्रतांस बहुतेक पुराणांचा आधार असे. शंकरभट्टाच्या ब्रतार्कामध्ये एकशें तेरा, तर ब्रतकौमुदीमध्ये एकशें अङ्गावीस व ब्रतराज या ग्रंथांत दोनशे पांच ब्रतांचे वर्णन आढळते. हेमाद्रीच्या चतुर्वर्गी चित्तामणीचा एक पूर्ण खंड ब्रतखंड या नांवाने प्रसिद्ध आहे व त्यांत अनेक ब्रतांसंवर्धी माहिती दिली आहे. ब्रतांमुळे श्री व पुरुष या दोघांचीहि धार्मिक आचार व नियम पाळण्याची सोय झाली. त्याप्रमाणेच या काळांत प्रायश्चित्तांचाहि बराच सुळूसुळाट झालेला दिसतो. या काळाच्या जवळपास लिहिलेल्या शातातप, लघु शातातप, वृद्ध शातातप, देवल, यम, आपस्तंब या स्मृतींत मुख्यतः प्रायश्चित्तावदलच नियम सांगितले आहेत.

पुराणग्रंथ लोकप्रिय होत चालले तसतशी लोकांमध्ये सगुण भक्तीहि अधिकाधिक वाढत चोलली. व सर्व सगुण देवता या एकाच परमेश्वराचीं भिन्नभिन्न रूपे आहेत ही कल्पना सगुण भक्तीस पोषकच होत गेली. यामुळे या हिंदु राजवटीत अनेक देवतांचीं देवालये वांधवें व पूजाजार्चा चालविणे यांसंवर्धी अनेक शिलालेखादि उल्लेख आढळतात. सामान्यतः शिव, विष्णु या देवतांचीं देवालये अधिक लंकप्रिय दिसतात. तसेच सूर्यांचीहि उपासना चाल

असत्याचं गोविंद राष्ट्रकृष्ण (गुजराथ) याच्या लेखावरून दिसते. शौरी व शारदा यांच्याहि देवालयांसंवंधी उल्लेख आढळतो. पंढरपूर येथील विटोवाचं देवालय नक्की केहां बांधले गेले हैं कठण्यास मार्ग नाहीं. परंतु इ. स. १२५० मधील वेळगांव जिल्ह्यांतील एका लेखांत भीमेच्या कांठीं असलेल्या पुंडरीक क्षेत्रांतील विणूचा उल्लेख आढळतो. यावरून पंढरपूर येथील विठ्ठलाचं त्या वेळीहि वरेच महत्व असावें, अर्थात् या संप्रदायाचा आरंभ यापूर्वीहि दोनतीन शतके झाला असावा. आजच्याप्रमाणे तत्कालीन सामान्य लोकांत कांहीं ग्राम व क्षुद्र देवतांची उपासना चालू होती असे तत्कालीन प्रवाशांच्या वर्णनावरून दिसते.

या निरनिराळ्या देवतांच्या उपासनावरून अनेक भिन्नभिन्न संप्रदाय अस्तित्वांत आले होते. अलू इद्रिसी यांने त्या वेळी वेचालीस पंथ होते असे वर्णन केले आहे. परंतु कांहीं लोक एकाच वेळी अनेक देवतांची उपासना करीत असत व सर्व देवता पस्मेश्वरस्वरूपीच आहेत असे मानीत. यामुळे या संप्रदायांत फारसे तीव्र भेद नसावेत असे बाटते. तथापि आपणांस शैव, वैष्णव, सौर, गाणपत्य व शाक्त हे प्रमुख पांच संप्रदाय आढळतात व पंचायतन पूजेमध्ये त्यांचे ऐक्य करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

सगुणपूजा अथवा मूर्तिपूजा केहां अस्तित्वांत आली हैं नक्की सांगणे कठीण आहे. धर्मसूत्रांमध्ये किंवा मनुस्मृतीमध्ये यासंवंधी उल्लेख आढळत नाहीं. हीं बृहद्भा अशोकाच्या नंतर व श्रौतधर्म मार्गे पडत्यावर सुरु झाली असावी. बहुतकरून बुद्धांचे मठ व देवालये यांचे अनुकरण करून हिंदूनीं आणल्या मूर्तीं व देवळे बनविलीं असावीं व त्यांतील कांहीं मूर्तींचे साम्य, उदाहरणार्थं शायनीं बुद्ध व शैषशायी, तसेच पद्मासनस्थित बुद्ध किंवा विणूचे ध्यान यावरून हैं स्पष्ट होते. कांहीं हिंदुदेवालयांतील मूर्तीं मूळच्या जैन असाव्या असाहि कांहीं संशोधकांचा तर्क आहे. कांहीं जैन देवालयांत आजहि ब्राह्मण पुजारी आढळतात. तसेच फारसी भाषेत मूर्तिवाचक शब्द बुत् हा आहे तो बुद्ध या शब्दावरून बनला असावा. मूर्तिपूजेचे मूळ कांहीहि असो, या हिंदु राजवर्टीत अनेक देवालये भरभराटीस आर्लीं व त्यांस अनेक राजांनीं देणग्या दिल्यामुळे तीं वरीच संपन्न असावीत असे दिसते. यापैकीं कांहीं संपत्तीचा उपयोग देवालयास जोड्णन असलेलीं विद्यालये चालविण्यांत होत असे व गोरगरिबांस अन्नदानहि करण्यांत खर्च होत असे. या देवालयांतील देवांची तीन वेळ पूजा करण्यांत येत असून देवतेचे अंगभोग व रंगभोग यांकरितां देणग्या दिल्याचे उल्लेख आढळतात. तसेच या देवतांचे मधून मधून महोत्सवहि होत असत. अशा प्रकारच्या चैत्र व श्रावण महिन्यांत होणाऱ्या दमनारोपण व पवित्रारोपण उत्सवांचा उल्लेख मनगोळी व सिद्धपूर या लेखांत आढळतो. देवालयांतील पुजारी सामान्यतः ब्राह्मण असत. परंतु कांहीं देवालयांमध्ये, विशेषतः शिवालयांतून गुरव पुजारी नेमलेले आढळतात. देवालयास देवदासी अथवा नर्तिका अर्पण करण्याचा प्रधात दक्षिणेत विशेष दिसतो. तंजावर येथील राजराजेश्वर मंदिरामध्ये रा जराजानें चारशे देवदासी निरनिराळ्या ठिकाणांहून आणून अर्पण केल्यावहूलचा एक लेख आहे. या चालीचा उगम पूजेच्या वेळी देवतेस चांगले गायन ऐकविण्याऱ्या इच्छेमध्ये असावा. प्राचीन काळीं ही चाल असल्याचे अर्थशास्त्र किंवा जातककथा यावरून आढळत नाहीं. परंतु मर्श्य व पद्मपुराणांत तीसंवंधी उल्लेख आढळतो. या चालीस ब्राह्मणांचा विरोध असावा असे सददी येथील लेखावरून दिसते.

पुराण ग्रंथांतून तीर्थांचे व क्षेत्रांचे माहात्म्य वर्णन केलेले आढळतें त्यावरून तीर्थयात्रा करण्याची पद्धत वरीच बाढलेली असावी असे बाटते. मुलतान येथील सूर्यांचे देवालय, प्रभास येथील शिवालय, प्रयाग, वाराणसी, गाया इत्यादि तीर्थांचे माहात्म्य वरेच बाढलेले असावें. तीर्थांच्या ठिकाणीं केलेल्या सत्कृत्यांचे महत्व विशेष आहे ही समजूत, दंतिदुर्ग हिरण्यगर्भमहादान करण्यास उज्जयनी येथे गेला यावरून स्पष्ट होते. गाय ही अस्यंत पवित्र समजून गोहत्येचे पातक हैं अत्यंत भयंकर मानीत असत असे तत्कालीन शिलालेखावरून दिसते.

दक्षिणेतील शैव व वैष्णव साधुंनीं भक्तिसंप्रदायाचा पुरस्कार बराच केलेला आढळतो. परंतु महाराष्ट्रामध्ये या संप्रदायांचे महत्व तेराब्या शतकापर्यंत फारसे आढळत नाहीं. तथापि पंढरपूर येथील विठ्ठलाची भक्ति यापूर्वी कांहीं तरी काळ चालू असावी व ज्ञानदेवाच्या काळीं भक्तिमार्गास असलेले महत्व पाहून ज्ञानदेवापूर्वी कांहीं तरी भक्तिमार्गीं साधुंसंत होऊन गंले असले फाहिजेत असे बाटते.

तसेच अनेक प्रकारच्या वस्तू सत्पात्र मनुष्यास दान करण्याची प्रवृत्ति या काळींत आढळते. या दानांसंवंधी विस्तृत वर्णन मर्श्य, रुक्मिंश्व इत्यादि पुराणग्रंथांत व हेमाद्रीच्या दानखंडांत आढळते, भूमिदान, सुवर्णदान,

गोदान हीं कार महत्वाचीं समजत असत. हीं दाने देण्याचे प्रसंग म्हणजे संकांत, रथसप्तमी, अमावास्या इत्यादि पर्यंव व कार्तिकी, वैशाखी वैगैरे पौर्णिमा इत्यादि असत. फाल्गुन वद्य त्रयोदशीस शततारका नक्षत्र असल्यास वारूणी अशी संज्ञा असे व त्या दिवर्षी शनिवार असल्यास तीस महावारूणी म्हणत व शुभ योग असल्यास महामहावारूणी म्हणत. यासंबंधाचीं वर्णने तकालिन स्मृतिप्रथ, पुराणे व शिलालेख यांतून आढळतात.

या मध्ययुगामध्ये हिंदू व मुसलमान यांचा संबंध येऊ लागला. अनेक मुसलमान व्यापारी व प्रवासी पश्चिम हिंदुस्थानात स्थायिक झाले व त्यांच्यासाठी मशिदी उभारल्या गेट्या. कांही हिंदू जुलमाने बाटविले गेले. अशा लोकांस शुद्ध कृत्तु घेण्याकरितां सिंधमध्ये मुसलमानांच्या स्वारीनंतर देवलरमृति लिहली गेली. बृहद्यम या रमूती-मध्येही शुद्धिकरणार्थ कांही प्रायश्चित द्यावे असे विधान आढळते. तसेच भ्रष्ट झालेल्या ख्रियांनाहि पुढां प्रायश्चित्त देऊन शुद्ध कृत्तु घ्यावे इत्यादि विधाने देवल वैगैरे स्मृतीमधून आढळतात व अशा तंहेचीं शुद्धीकरणे घडून आत्याचे दाखलेही आढळतात, अल्उतवी व अल्विलादुरी यांच्या ग्रंथांतून अशा तंहेने जुलमाने बाटविलेल्यांना पुढां हिंदुधर्मात घेतल्याबद्दलचे उल्लेख आढळतात. परंतु ही परंपरा फार दिवस टिकून राहिली नाही. अल्विलेणी हा, तत्कालिक ब्राह्मण शुद्धिकरणास अनुकूल नसल्याचे नमूद करतो. याच सुमारास जातीजातींतील सहभोजन व अंतर्विवाह हींहि वंद झात्याचे दिसते.

महाराष्ट्रामध्ये वैदिक धर्मानंतर बौद्ध व विदेशीतः जैन संप्रदायाचा प्रसार वराच झालेला दिसतो. मध्यंतरीं कुमारिलभट्टाने केलेल्या श्रौतधर्माच्या पुनरुज्जीवनामुळे कांही राजे लोक वैगैरे श्रौतधर्माकडे वळले. परंतु सामाज्य लोकांत बौद्ध व जैन संप्रदायांतील अहिंसा व त्याग हीं तसेच इतकीं दृढमूळ झालीं होतीं कीं, श्रौतधर्म लवकरच मार्गे पडून शंकराचार्यांनी ज्ञानमूलक संन्यासमार्गाचा उपदेश कृत्तु आपल्या अद्वैत संप्रदायास अनेक अनुयायी मिळविले. मध्यंतरीं हिंदुसमाजांतील जातिनिर्बंध काढून टाकून ब्राह्मणांचे श्रेष्ठत्व झुगाऱून देण्यासाठी बसवाने कळ-चुरीच्या अमदार्नीत आपल्या लिंगायत धर्मांच्या प्रसार केला. पुढे यादवांच्या राजवर्टीत चक्रधराने अशाच तंहेचा जातिमेद न मानणारा महानुभाव पंथ स्थापन केला. परंतु पहिल्या संप्रदायास दक्षिणेमध्ये थोडेकार अनुयायी मिळाले व दुसऱ्याचा प्रसार पंजाबप्रीकडे हि झाला. तरी त्याच्या अनुयायांची संख्या फारशी कधीच वाढली नाही. याच सुमारास ज्ञानेश्वरादि संतमंडळींनी भक्तिसंप्रदायाचा जोराने पुरस्कार कृत्तु त्याचे माहात्म्य सर्व महाराष्ट्रांत वाढविले व आजिहे महाराष्ट्रामध्ये शंकराचार्याच्या अद्वैत संप्रदायाप्रमाणे वारकरी संप्रदायाचे अनेक अनुयायी विशेषतः खालच्या वर्गामध्ये आढळतात.

सांप्रतची मराठी भाषेची स्थिती: — हिंदुस्थानाची एकंदरलोकसंख्या ३५,२८,३७,७७८ आहे. त्यापैकीं मराठी भाषा बोलणारांची संख्या २,०८,८९,६५८ आहे. यांत कौंकणी बोलणारांची ४,७१,७३५ ही संख्या मिळविली म्हणजे एकंदर २,१३,६१,३९३ लोकसंख्या मराठी बोलणारी होते. परंतु खानेसुमारीकर्त्यांनी जरी कौंकणी ही मराठीची पोटभाषा धरली आहे तरी खानदेशी ही गुजराथीची पोटभाषा धरून तिचे वर्गीकरण निराळे केले आहे. पण पूर्वी विवेचन केल्याप्रमाणे वास्तविक खानदेशीहि दिवसेंदिवस अधिकाखिक मराठीशीं सभरस होत असून खानदेशी हा मराठी क्षेत्रातच अंतर्भूत होतो व त्यामुळे खानदेशी बोलणारांची संख्या २,३३,०१० ही वरील संख्येत अंतर्भूत केली असतां एकंदर मराठी बोलणारांची संख्या २,१५,९४,४०३ होते. म्हणजे हिंदुस्थानाच्या एकंदर लोकसंख्येपैकीं शेंकडा ६ लोक मराठी भाषा बोलतात. यांत वास्तविक पोतुर्गीज हिंदुस्थानाची लोकसंख्या मिळविली पाहिजे. कारण पोतुर्गीज मुलखाची म्हणजे गोवे प्रांताची भाषा कौंकणीच असल्यामुळे तिचा अंतर्भूत मराठी बोलणारांमध्येच केला पाहिजे. तथापि त्यामुळे हे प्रमाण फारसे वदलणार नाही.

हिंदुस्थानात ज्या इतर भाषा प्रचलित आहेत त्यामध्ये मराठीचा अनुक्रम चवथा लागतो. मराठीपेक्षा हिंदी, वंगाली व तेलुगु बोलणारांची संख्या अधिक आहे. हा क्रम हिंदुस्थानांतील एकंदर भाषांचा कसा लागतो हे दर हजारीं विशिष्ट भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे प्रमाण दाखविणारे कोष्ठक पुढे दिले आहे त्यावरून छक्षयांत येईल.

हिंदी	३०६	पंजाबी	४५	मल्याळम्	२६	ब्रह्मी	२५
बंगाली	१५२	राजस्थानी	३२	कानडी	३२	बळदा	२४
तेलुगु	७५	उडिया	३२	गुजराथी	३१	सिंधी	११
मराठी	६०	तामिळ	५८	आसामी	६	इतर	३७

क्षेत्रफलासंबंधी विचार करतां भरतखंडाचें एकंदर क्षेत्रफळ १८,०८,६७९ चौरस मैल आहे. त्यामध्ये प्रामुख्यानें ज्या प्रदेशांत मराठी भाषा वोलली जाते असें क्षेत्रफळ काढल्यासु सुमारे १,४९,१२० चौरस मैल येते. म्हणजे एकंदर हिंदुस्थानच्या क्षेत्रफलापैकी शेंकडा ८ म्हणजे सुमारे वारावा हिस्सा मराठी भाषेने व्यापला आहे. या बाबतीत हिंदी भाषेने अर्थात् फारच मोठ्या क्षेत्राचें आक्रमण केलें आहे. तथापि मराठी भाषेने लोकसंख्येचा फक्त सोळावा हिस्सा व्यापला असतां क्षेत्राचा वारावा हिस्सा व्यापला आहे म्हणजे संख्येच्या मानानें क्षेत्र थोड्हेंसे अधिक विस्तृत आहे. यांतहि अर्धवट मराठी जिल्हे व संस्थानें यांचा अंतर्भूव केला नाही.

गेल्या खानेसुमारीपेक्षां या खानेसुमारीमध्ये एकंदर हिंदुस्थानच्या लोकसंख्येची वाढ शेंकडा दहांनी झाली आहे तर मराठी वोलणारांची संख्या शेंकडा साडेवारा टक्क्यांनी वाढली आहे, ही गोष्ट एकंदर हिंदुस्थानच्या दृष्टीने विचार करतां स्पृहणीय आहे. परंतु मराठीचे आगर जे मुंबई इलाखा त्यासंबंधी विचार करतां मात्र याच्या उल्ट परिस्थिति आढळते. म्हणजे मुंबई इलाख्याच्या लोकसंख्येमध्ये एकंदर वाढ शेंकडा साडे चवदा टक्के झाली आहे, तर मराठी वोलणारांच्या संख्येमध्ये ती फक्त शेंकडा साडेतेरा टक्के झाली आहे. म्हणजे मराठी भाषा वोलणाऱ्या लोकसंख्येची वृद्धि एकंदर लोकसंख्येच्या मानानें कमी झाली आहे.

यालेरीज मराठी मातृभाषा म्हणून नव्हे पण दुख्यम भाषा म्हणून वोलणारे लोकहि एकंदर हिंदुस्थानांत वरेच असून त्यांची एकंदर संख्या १४,६४,३२३ आहे. या लोकांत अर्थात् हिंदी मातृभाषा (पूर्व, पश्चिम व राजस्थानी) असलेल्या लोकांचेच आधिक्य असून त्या खालोखाल बंगाली, पंजाबी व गुजराठी भाषा वोलणारांची संख्या आहे. यांची वस्ती अर्थात् मराठीचे मुख्य क्षेत्र मुंबई इलाखा, मध्यप्रांत, बन्हाड इत्यादि भागांत असून त्या त्या भाषांच्या क्षेत्रांत आहे.

याप्रमाणेच मराठी ज्यांची मातृभाषा आहे त्यांनाहि ब्यवहारकरितां दुसरी एखादी भाषा शिकावी लागतेच. अशा द्वैभाषिक लोकांची एकंदर लोकसंख्या १०,३९,४१४ असून त्यांमध्ये हिंदीनंतर कानडीचा अनुक्रम लागतो व त्यानंतर तेलगू आणि गुजराठी या येतात. म्हणजे मराठी वोलणाऱ्या लोकांचे परिभ्रमण अगर वसाहती विशेष कोणत्या भागांत झाल्या आहेत ही गोष्ट यावरून स्पष्ट होते.

ही प्रस्तावना लिहिण्याकरितां मुख्यतः पुढे दिलेल्या ग्रंथांचा उपयोग करण्यांत आला आहे व त्या ग्रंथकारांचे आझी यावदूल आमारी आहो. तसेच संपादकवर्गपैकीं रा. पुरुषोत्तम सावलाराम दीक्षित यांचेहि साहाय्य ही प्रस्तावना लिहिण्याच्या कार्मी झालें हैं येथे नमूद करणे इष्ट आहे.

१ Dr. R. G. Bhandarkar :— Early History of the Deccan

२ Prof. J. Dubreuil :— Ancient History of the Deccan.

३ Dr. A. S. Altekar :— Rashtrakutas and Their Times. 4 Indian Antiquary Vol. III, XXXII.

५ रा. वि. का. राजवाडे :— महाराष्ट्राचा वसाहतकाल.

६ रा. राजारामशास्त्री भागवतः— मराठ्यांसंबंधी चार उद्धार. ‘कोंकणासंबंधी चार उद्धार’ हा विविधज्ञानविस्तार पु. २१ मध्यील लेख.

७ डॉ. जॉन विस्टन :— मोहस्वर्थ-कँडी या कोशाची प्रस्तावना.

८ प्रो. पां. वा. काणे :— Ancient Geography and Civilization of Maharashtra. विविधज्ञानविस्तार-

पु. ४३, ४९, ५० मध्यील लेख.

९ रा. या. मा. काळे :— बन्हाडचा इतिहास.

१० रा. कृ. पां. कुलकर्णी :— मराठी भाषा—उद्ग्राम व विकास.

११ रा. नी. व. भवाळकर } चक्रधरसिद्धांतसूत्रे.

१२ रा. ह. ना. मेने }

१३ १९३१ च्या खानेसुमारीचा मुंबई इलाखा व हिंदुस्थान यांचा अहवाल.

परिशिष्ट १

मराठी मातृभाषा असणारांची प्रांतवार लोकसंख्या

(खानेसुमारी १९३१)

प्रदेश	मराठी व कोंकणी	प्रदेश	मराठी व कोंकणी
हिंदुस्थान	२१३६१३९३	१९ बंगाल्यांतील संस्थाने	१
ब्रिटिश मुलुक	१५३२८२९६	२० विहार व ओरिसा यांतील संस्थाने	४१२
संस्थाने व एजन्सीज	६०३३०९७	२१ सुंवई इलाल्यांतील संस्थाने	१७८७४४१
१ अजमीर-मेरवाडा	१६३	२२ मध्यहिंदुस्थानांतील एजन्सीज	५५००१
२ अंदमान-निकोबार वेटे	३५२	२३ मध्यप्रांतांतील संस्थाने	१८५२७९
३ आसाम	४३१९	२४ ग्वालहेर संस्थान	२१५३५
४ बलुचिस्तान (ब्रिटिश)	८८१	२५ हैद्राबाद संस्थान	३७८६८३१
५ बंगल	३१६०	२६ जम्मू-आणि काश्मीर संस्थान	२६
६ बहार व ओरिसा	१३००	२७ मद्रास इलाल्यांतील संस्थानांच्या	
७ सुंवई इलाला (एडनसह एडन)	९५४२०८४	एजन्सीज	४८२७१
८ ब्रह्मदेश	४०८	कोचीन संस्थान	२७५६०
९ मध्यप्रांत व बन्हाड	१३८४	त्रावणकोर संस्थान	१९२२९
१० कुर्ग प्रांत	५४३२७४७	मद्रास इलाल्यांतील इतर संस्थाने	१४९०
११ दिल्ली प्रांत	३९०८	२८ म्हैसूर संस्थान	१०७६१७
१२ मद्रास इलाला	८५०	२९ बायब्य सरहदीवरील प्रदेश	१८४
१३ बायब्य सरहदीवरील प्रांत	३३०७६९	३० पंजाबांतील संस्थाने	२२
१४ पंजाब	२६२	३१ पंजाब स्टेट्स एजन्सी	१६
१५ संयुक्तप्रांत	९३५	३२ राजपुताना एजन्सी	२४४४
१६ आसामांतील संस्थाने	४३९६	३३ सिकिम संस्थान	०
१७ बलुचिस्तानांतील संस्थाने	२	३४ संयुक्त प्रांतांतील संस्थाने	१४
१८ बडोदेर संस्थान	३५८४१	३५ वेस्टर्न इंडिया स्टेट्स एजन्सी	२१५१

परिशिष्ट २

हिंदुस्थानांत मराठी दुय्यम भाषा म्हणून बोलणारांची संख्या

मुख्य भाषा व प्रांत	सदर (१) मधील मातृभाषा बोलणारांची एकूण संख्या	सदर (१) मधील मातृभाषा असलेल्यांपैकी मराठी दुय्यम भाषा बोलणारांची संख्या	मराठी	कोंकणी
कोरकु- (मध्यप्रांत व बन्हाड)	...	१६१९७६	२०४४	०
तामिळ- (बंगाल, बहार व ओरिसा, मद्रास, हैद्राबाद, कोचीन, त्रावणकोर व म्हैसूर)	...	२०१७७५९४	२०७	१४
श. को. प्र. ३५				

मल्याळी-(बंगाल, कुर्ग, मद्रास, त्रावणकोर, कोचीन)...	११०१४४०	०	२८
कानडी-(बंगाल, मुंबई इ., कुर्ग, मद्रास इ., हैद्राबाद, कोचीन, त्रावणकोर, म्हैसूर) ...	१११९६१०३	१८५५२१	१६४५७
तुलु-(कुर्ग, मद्रास, कोचीन, त्रावणकोर, म्हैसूर) ...	६२९४२५	११	५९
गोडी-(बंगाल, बहार व ओरिसा, मध्यप्रांत व बन्हाड, मध्य हिंदुस्थानांतील संस्थाने, हैद्राबाद स.) ...	१७२०७९०	३२१३८८	०
तेलुगु-(बंगाल, बहार व ओरिसा, मुंबई इ., मध्यप्रांत व बन्हाड, मद्रास इ., हैद्राबाद स., कोचीन, त्रावणकोर, म्हैसूर) ...	२६१७६४११	१४४१४८	२
बलुची-(बलुचिस्तान, मुंबई इ., पंजाब) ...	६२५७०८	१३	
सिंधी-(कल्चिस्तान, बंगाल इ., मुंबई इ., बडोदे स., कोचीन, राजपुताना एजन्सी, वेस्टर्न इंडिया स्टेट्स एजन्सी) ...	३९६७०४२	२०१३	
कोंकणी-(मुंबई इ., मद्रास इ., कोचीन, त्रावणकोर, म्हैसूर) ...	४६६३८६	१३६०९	
ओरिया-(बंगाल, बहार, ओरिसा, मध्यप्रांत व बन्हाड, मद्रास इ.)	१०९२८७५९	१०९१७	
बंगाली-(आसाम, बंगाल, बहार व ओरिसा, कोचीन)	५३०३७८४१	१	
पूर्वहिंदी-(बंगाल, बहार, ओरिसा, मध्यप्रांत व बन्हाड, सेंट्रल इ. एजन्सी, सिकिम) ...	४१३६३४३९	३७६८०९	
पश्चिम हिंदी-(बलुचिस्तान, मुंबई इ. दिल्ली, मद्रास इ. बायब्य सरहदप्रांत, पंजाब, संयुक्तप्रांत, बडोदे स., सेंट्रल इ. एजन्सी, ग्वालहेर स., हैद्राबाद स., कोचीन त्रावणकोर, म्हैसूर, वेस्टर्न इंडिया स्टेट्स एजन्सी) ...	६३२२७०४३	३०८९४६	६९९२
राजस्थानी-(बंगाल, मुंबई इ., दिल्ली प्रांत, पंजाब, मध्य-हिंदुस्थान एजन्सी, ग्वालहेर स., हैद्राबाद, म्हैसूर सिकिम)	१२६८३१७३	५३७७१	
गुजराठी-(बंगाल, मुंबई इ., बडोदे स., सेंट्रल इ. ए., ग्वालहेर, हैद्राबाद, कोचीन, राजपुताना एजन्सी, वेस्टर्न इंडिया स्टेट्स एजन्सी) ...	१०६३३८६१	५०५६९	
भिली-(मुंबई इ., बडोदे स., सेंट्रल इ. ए., ग्वालहेर स., हैद्राबाद, राजपुताना एजन्सी) ...	२१८५८७६	५७४४६	
खानदेशी-(मुंबई इलाला) ...	२२२१६८	१३३५३	
पंजाबी-(बंगाल, बहार व ओरिसा, दिल्ली प्रांत, बायब्य सरहद प्रांत, पंजाब, जम्मू व काश्मीर, राजपुताना एजन्सी, सिकिम) ...	१५७२५१९३	५४५	

परिशिष्ट ३

मराठी मातृभाषा असून इतर दुय्यम भाषा म्हणून बोलणारांची संख्या

भाषा	संख्या	भाषा	संख्या
हिंदुस्थानी	५०२४४६	उरिया	९३४८
कानडी	२७९३१०	राजस्थानी	५४७५
तेलगु	६३५८३	कॉकणी	३३९३
पश्चिम हिंदी	५८३१२	तामिळ	२४२७
गुजराठी	४२४६६	हुळ	५२०
खानदेशी	२३१४४	पूर्वहिंदी	८१
गोंडी	२२८३३	बंगाली	४०
झंगजी	१६११६	कोरकु	२४
मळ्याळी	९८६०	कच्छी	९
		एकूण	१३३९३८७

परिशिष्ट ४

मराठी भाषाक्षेत्र

	प्रदेश नाव	क्षेत्रफल चौ. मैल	एकूण लोकसंख्या	मराठी लोकसंख्या	कॉकणी लोकसंख्या
मु. इ.	अहमदनगर	६६११	९८८२०६	८६९७९४	२०४
जिल्हे	नाशिक	५८८२	१००००४८	८६७४६२	५३७
	पुणे	५३३२	११६९७९८	१०३५२५४	१८२१
	सातारा	५०५३	११७९७१२	१११११०८	१८६
	सोलापूर	४५६९	८७७५२०	६८४९५७	२३०
	सुंवर्हे उपनगर जिल्हा	१५४	१७९५२४	१११२३२	४२४९
	पूर्व खानदेश	४५५१	१२०६०३५	९३४९९३	१४६
	पश्चिम खानदेश	६४०१	७७१७९४	२०८३९१	४५
	वेळगांव	४६१२	१०७६७०१	२६८४००	४८७५
	विजापूर	५७१०	८६९२२०	२६८५३	६४३
	कुलाबा	२१६६	६२८७२१	५९८९७७	६४६
	रत्नागिरी	३९८९	१३०२५२७	१२४१३३३	८०४४
	धारवाड	४६०६	११०२६७७	४१९३९	४०७९
	कानडा	३९४६	४१७८३५	२७६९५	१३०४१८
	ठाणे	३४२२	८३६६२५	७२६१३५	३५०७

मु. इ. संस्थाने	जवहार जंजिरा भोर ओंघ फलटग अकलकोट सावंतवाडी कोल्हापूर कुरुंदवाड (थोरली पाती) कुरुंदवाड (धाकटी पाती) मिरज (थोरली पाती) मिरज (धाकटी पाती) सांगली जत बांसदें सुरगर्णे	३१० ३२४ ९२५ ९०१ ३९७ ४९८ ९२६ ३२१७ १८५ ११६ ३४३ २११ १११ ९८१ २१५ ३६०	५७२६१ ९८२९६ १४१५४६ ७६५०७ ५८७६१ ९२६०५ २३०५८९ ९५७१३७ ४४२०४ ३९५८३ ९३९३८ ४०६८४ २५८४४२ ९१०९९ ४८८३९ १५२४५	५५९८५ ८२५१७ १३९२४६ ६५४६६ ५५६३२ २७७७३ २२०२४५ ७६४२४६ २९७७५ १८४९६ ५६३६७ २१३३८ १३६०८४ ४८४८७ २६७०९ १५०७३	२३५७ ६ १ ६४८ ६४८ ४४ ६९ १
मध्य प्रां. जिल्हे	वर्धा नागपूर चांदा भंडारा	२४३४ ३८३४ ९३१२ ३६२३	५१६२६६ ९४००४९ ७६९६९५ ८२४४९६	४००१३१ ७१२५३३ ५४८०११ ६१०१४०	
बन्हाड जिल्हे	उमरावती अकोला बुलढाणा यवतमाळ	४६९१ ४०९१ ३७६६ ५२१९	९४१६०४ ८७६३६२ ७६६५८४ ८५७२८८	७२१५२८ ७०७५४९ ६४७०९८ ५९६१००	
निजाम जिल्हे	औरंगाबाद बीड नांदेड परभणी गुलबुर्गा उसमानाबाद वेदर	६२१२ ४१३२ ३७७१ ५११२५ ६९७५ ३५२६ ४८२५	९४४७९९३ ६३३६९० ७२२०८१ ८५३७६० १२२५००८ ६९१०६८ ८७३६१५	७४०६१४ ५५२६४२ ४५०६२१ ७०८७२० १९८९५० ५४६७४९ ३२७५३८	